

Psychological analysis of the main character of the novel Prince of Ehtejab based on Henry Murray's theory of needs

Firuz Esmailzadeh*

Hamideh Saeedi**

Abstract

Character is one of the foundational pillars of fiction and plays a central role in shaping the narrative. The diverse manifestations of character provide fertile ground for psychological criticism in literary texts. Personality theories in psychology are primarily explained through the two components of needs and motivations, suggesting that human behavior is a reflection of controlled actions rooted in these very needs. Among these theories, Henry Murray's personality theory holds a special place in psychological analysis, particularly through the structured list of needs he formulated. This study focuses on the novel *Prince Ehtejab* by Houshang Golshiri, examining the alignment between the character of the prince and Murray's theory. The findings indicate that the prince, under the influence of environmental factors (referred to as alpha press in Murray's framework), suffers from chronic anxiety. This anxiety leads to psychological pressure (beta press) and the emergence of specific internal needs. These needs include the desire for understanding, affection-seeking, avoidance of humiliation, self-protection, sexual desire, reciprocity, and self-restraint. The prince's efforts to fulfill these needs represent a reaction to his internal pressures; however, these very responses ultimately lead to psychological collapse and identity disintegration, unraveling his mental structure.

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Tehran Azad University
(Corresponding Author), frz.esmaeilzade@gmail.com

** PhD Graduate in Persian Language and Literature, Tehran Azad University, hamideh.s1396@gmail.com

Date received: 25/02/2024, Date of acceptance: 06/06/2024

Keywords: Prince Ehtejab, press, needs, Psychological Criticism, Houshang Golshiri, Henry Murray.

Introduction

Fictional literature is related to the humanities, including psychology, and the role of psychology in it is examined from various aspects. Psychological analysis of literary works is one of the methods and criticisms of contemporary literary criticism. This method, by leading the way in the world of literature, has fascinated researchers and the most important people and has caused a worthy and noteworthy formation in this field. The theory of needs is considered the most important contribution of Henry Murray in the psychology of characters. He compiled and presented a list of 20 needs that his human being has, existing patterns in the field of analyzing and analyzing literary works. Based on this perspective, it is possible to analyze the psychological reasons for the functions of the eye and identify the reasons for the emergence of some needs in the character of the novel. Golshiri is included in a group of storytellers who deal with individual and psychological characteristics in his stories. The Prince of Ethjeb by Houshang Golshiri is written in a fluid flow style and its narrative is intertwined with the memories, illusions and inner conversations of the main character. (Azimi, 2001: 43) The novel The Prince of Ethjeb expresses the relentless effort of the main character to respond to his needs, who, considering the existing pressures, tries to meet his needs by resorting to some actions. The present research is based on the descriptive-analytical method to explore the various main psychological theories of the novel under study based on the perspective of "artistic" theory and explores the design and expression of the characters that include them, and from the expression of its general principles, it examines the use of characters and personality traits in responding to different characters. The main topic of the present research is: Which of them does the main character of the novel need to adjust the pressure in responding?

Materials & Methods

This research is of the descriptive-tally-solved type and has been collected in a library, which can be used to identify the characters of the main character of the Prince of the Rebellion based on the perspective of "Henry Murray" and explore and design and express a personality theory, which includes needs, and after expressing different theories in the characters, use different characters.

3 Abstract

Discussion & Result

The analysis applies Henry Murray's personality theory to the character of Prince Ehtejab, highlighting his internal conflicts, repressed psychological needs, and environmental pressures. These factors lead to anxiety, isolation, and eventual psychological collapse. The prince's dominant needs include understanding and affection, which he fails to fulfill, resulting in a cascade of secondary needs such as dominance, self-reliance, and avoidance of humiliation. His mental retreat and emotional dependency—especially on the character Fakhr-un-Nisa—intensify his disintegration, aligning with Murray's concept of anxiety-driven behavior and unmet needs.

Conclusion

Houshang Golshiri's *Prince of Ehtejab* is a psychologically rich novel that delves into the unconscious motives and neurotic behaviors of its characters, especially Prince Ethjeb and Fakhri. Through internal monologues, fluid narrative techniques, and naturalistic descriptions of the characters' past and environment, Golshiri creates a platform for deep psychoanalytic interpretation. The novel aligns closely with Henry Murray's personality theory, particularly the concepts of Alpha and Beta Press. Prince Ethjeb embodies conflicting and repressed psychological needs, shaped by environmental pressures, leading to mental isolation and collapse. His dominant need is understanding—of self, others, and reality—but his fragmented psyche prevents genuine comprehension. This unmet need triggers a cascade of other psychological demands, including affection, safety, and sexual fulfillment. The character of Fakhr-un-Nisa symbolizes the prince's longing for emotional connection, which spirals into further needs like dominance, reciprocity, and self-reliance. Ultimately, the failure to satisfy these interdependent needs results in the prince's emotional disintegration and psychological downfall.

Bibliography

- Alexander, Franz Gabriel. *Fundamentals of Psychoanalysis*. Translated by Farid Javaherkalam, 2nd ed., Elmi va Farhangi Publishing, 1998.
- Adler, Alfred. *Understanding Human Nature from the Perspective of Psychology*. Translated by Tahereh Javahersaz, vol. 1, Roshd, 2000.
- Pervin, Lawrence A. *Personality Psychology: Theory and Research*. Translated by Mohammad Jafar Javadi and Parvin Kadiwar, 2nd ed., Rasa Cultural Services Institute, 1994.
- Hatami, Javad. *The Self: Three Chapters on the Concept of Personality*. 1st ed., Tablvor Publishing, 2009.

- Hasanli, Kavous, and Ziba Qalavandi. "A Study of Narrative Techniques in the Novel *Prince Ehtejab*." *Adabpajouhi Quarterly*, no. 78, 2009, pp. 7–25.
- Khalatbari, Javad, et al. *Fundamental Topics in Personality Psychology (Theories)*. 4th ed., Saad Publishing, 2017.
- Ross, Allen. *Personality Psychology*. Translated by Siavash Jamalfar, 5th ed., Ravan Publishing, 2007.
- Rotter, Julian. *Clinical Psychology*. Translated by Atiyeh Mohammad Hana, 2nd ed., Dar Al-Shorouq, 1976.
- Saatchi, Mahmoud. *Theorists and Theories in Psycholog*. 1st ed., Sokhan Publishing, 1998.
- Sarmadi, Majid, Mostafa Gorji, and Solmaz Mozaffari. "An Analysis of the Hero's Journey in *Prince Ehtejab* Based on Archetypes of Inner Awakening." *Journal of Contemporary Persian Literature*, vol. 4, no. 2, 2014, pp. 53–82.
- Schultz, Duane, and Sydney Ellen Schultz. *Theories of Personality*. Translated by Yahya Seyed Mohammadi, 1st ed., Homa Publishing, 1998.
- Shojaei, Mohammad Sadegh. "The Theory of Spiritual Needs from the Islamic Perspective and Its Correspondence with Maslow's Needs." *Islam and Psychology Studies*, no. 1, 2007, pp. 87–116.
- Shirafkan, Ali. *Theories of Personality*. 2nd ed., Poursan Pajouh Publishing, 2012.
- Saedi, Ahmadrza, and Farzaneh Haj Qasemi. "A Psychological Analysis of Personality in *Prince Ehtejab* by Houshang Golshiri and *Ma Tabaqa Lakum* by Ghassan Kanafani." *Comparative Studies in Language and Literature of Nations*, no. 11, 2018, pp. 37–56.
- Azimi, Seyyed Eidollah, and Farzaneh Taheri. *With Prince Ehtejab*. Nashr-e Digar, 2001.
- Kaplan, Harold I., and Benjamin J. Sadock. *Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences, Clinical Psychiatry*. Translated by Nasrollah Pourafkari, 1st ed., Shahraab Publishing, 2000.
- Karimi, Yousef. *Personality Psychology*. 18th ed., Virayesh Publishing, 2013.
- Golshiri, Houshang. *Prince Ehtejab*. 8th ed., Niloufar Publishing, 1989.
- Ganji, Hamzeh, and Mehdi Ganji. *Theories of Personality*. 2nd ed., Savalan Publishing, 2014.
- Mozaffari, Solmaz, and Zahra Jelveh Bourki. "A Lacanian Reading of *Prince Ehtejab*." *Contemporary Iranian Literature Biannual*, no. 3, 2020, pp. 57–75.
- Mir Mortezaei, Hadiyeh Sadat. "Analysis of the Character Khosrow in *Prince Ehtejab* Based on Irvin Yalom's Existential Therapy Theory." *Interdisciplinary Studies in Art and Humanities*, no. 16, 2023, pp. 11–34.
- Woodworth, Robert S. *Schools of Psychology*. Translated by Gholamreza Bahrami and Javad Nourbakhsh, 1st ed., University of Tehran Press, 1969.
- Alexander, Irving E. *Personology: Method and Content in Personality Assessment and Psychobiography*. Duke University Press, 1989.
- Murray, Henry. *Explorations in Personality*. Oxford University Press, 1938.

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی رمان شازده احتجاب بر مبنای نظریه نیازهای "هنری موری"

فیروز اسماعیل‌زاده*

حمیده سعیدی**

چکیده

عنصر شخصیت از ارکان بنیادین ادبیات داستانی است و نقش محوری در شکل‌گیری روایت دارد. جلوه‌های متنوع شخصیت، زمینه‌ساز نقد روان‌شناختی در متون ادبی است. نظریه‌های شخصیت در روان‌شناسی، عمدتاً بر پایه‌ی دو مؤلفه‌ی نیازها و انگیزه‌ها تبیین می‌شوند و بر این اساس، رفتار انسان بازتابی از کنش‌های کنترل‌شده‌ای است که ریشه در همین نیازها دارد. در این میان، نظریه‌ی شخصیت هنری موری جایگاه ویژه‌ای در تحلیل روان‌شناختی دارد؛ به‌ویژه از طریق فهرست نیازهایی که او صورت‌بندی کرده است. پژوهش حاضر با تمرکز بر رمان شازده احتجاب اثر هوشنگ گلشیری، به بررسی انطباق شخصیت شازده با نظریه‌ی موری می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که شخصیت شازده تحت تأثیر عوامل محیطی (آلفاپرس) دچار اضطراب مزمن است که این اضطراب به فشار روانی (بتاپرس) و شکل‌گیری نیازهای خاصی منجر می‌شود. این نیازها شامل فهم، مهرطلبی، تحقیرگریزی، آسیب‌گریزی، میل جنسی، عمل متقابل و خویش‌نمایی است. تلاش شازده برای پاسخ‌گویی به این نیازها، واکنشی در برابر فشارهای درونی اوست؛ اما در نهایت، همین واکنش‌ها به فروپاشی روانی و هویت‌پریشی شخصیت اصلی منجر می‌شود و ساختار روانی او را از هم می‌پاشد.

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
frz.esmaeilzade@gmail.com

** دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران،
hamideh.s1396@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷

کلیدواژه‌ها: شازده احتجاب، فشار، نیازها، نقد روان‌شناختی، هوشنگ گلشیری، هنری موری.

۱. مقدمه

ادبیات داستانی همواره پیوندی ژرف با علوم انسانی، به‌ویژه روان‌شناسی داشته است. این ارتباط از آن‌جا ناشی می‌شود که داستان‌ها، به‌ویژه رمان‌ها، بازتابی از تجربه‌های انسانی، کشمکش‌های درونی، و تعاملات روانی شخصیت‌ها هستند. در این میان، تحلیل روان‌شناختی آثار ادبی به‌عنوان یکی از رویکردهای برجسته نقد ادبی معاصر، جایگاه ویژه‌ای یافته است. این نوع تحلیل با بهره‌گیری از نظریه‌های روان‌شناسی، به بررسی انگیزه‌ها، نیازها، و رفتارهای شخصیت‌ها در بستر روایت داستانی می‌پردازد. یکی از نظریه‌های مؤثر در این زمینه، نظریه‌ی نیازهای هنری موری است که با ارائه‌ی فهرستی از بیست نیاز انسانی، امکان تحلیل دقیق‌تری از شخصیت‌های داستانی را فراهم می‌آورد. این نظریه، با تمرکز بر تعامل میان نیازهای درونی فرد و فشارهای محیطی، چارچوبی مناسب برای بررسی رفتارهای روانی در متون ادبی ارائه می‌دهد. رمان شازده احتجاب اثر هوشنگ گلشیری، با سبک جریان سیال ذهن و تمرکز بر درونیات شخصیت‌ها، نمونه‌ای برجسته از ادبیاتی است که قابلیت تحلیل روان‌شناختی بر اساس نظریه‌ی موری را داراست.

۱.۱ بیان مسأله

رمان شازده احتجاب اثر هوشنگ گلشیری، یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های ادبیات مدرن فارسی است که با نگاهی روان‌کاوانه، به فروپاشی شخصیت و هویت فردی در بستر زوال یک خاندان اشرافی می‌پردازد. شخصیت اصلی این رمان، شازده احتجاب، درگیر خاطرات، توهمات، و کشمکش‌های درونی است که ریشه در گذشته‌ی خانوادگی، روابط قدرت، و احساس گناه دارد. این پیچیدگی‌های روانی، بستری مناسب برای تحلیل شخصیت از منظر نظریه‌های روان‌شناختی فراهم می‌آورد. نظریه‌ی نیازهای هنری موری، با تمرکز بر نیازهای روانی انسان و تأثیر آن‌ها بر رفتار، انگیزه‌ها، و تصمیم‌گیری‌ها، ابزاری کارآمد برای تحلیل شخصیت‌های ادبی محسوب می‌شود. موری با دسته‌بندی نیازها به دو گروه اولیه (زیستی) و ثانویه (اجتماعی و روانی)، امکان بررسی عمیق‌تری از ساختار روانی شخصیت‌ها را فراهم می‌سازد. با توجه به ویژگی‌های روانی شازده احتجاب؛ از جمله انزوای طلبی، احساس گناه، میل به کنترل، و درگیری با گذشته، شخصیت اصلی رمان شازده احتجاب در مواجهه

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی ... (فیروز اسماعیل‌زاده و حمیده سعیدی) ۷

با فشارهای روانی و محیطی، در تلاش است تا به نیازهای درونی خود پاسخ دهد. این نیازها، تحت تأثیر عوامل بیرونی و درونی، شکل گرفته و رفتارهای شخصیت را هدایت می‌کنند.

۲.۱ ضرورت و اهمیت پژوهش

با وجود مطالعات متعدد درباره‌ی آثار هوشنگ گلشیری، اغلب پژوهش‌ها بر جنبه‌های زبانی، فرمالیستی یا روان‌کاوی کلاسیک مانند دیدگاه‌های فروید، یونگ و لاکان تمرکز داشته‌اند. تاکنون پژوهشی مستقل که رمان شازده احتجاب را بر اساس نظریه‌ی نیازهای هنری موری تحلیل کند، انجام نشده است. این خلأ پژوهشی، ضرورت بررسی این اثر از منظر نظریه‌ی موری را برجسته می‌سازد؛ چرا که این نظریه با تمرکز بر انگیزه‌ها و نیازهای فردی، دیدگاهی متفاوت و مکمل نسبت به سایر نظریه‌های روان‌کاوی ارائه می‌دهد.

۳.۱ اهداف پژوهش

هدف این پژوهش، تحلیل روان‌شناختی شخصیت شازده احتجاب بر اساس نظریه‌ی نیازهای هنری موری است. در این راستا، تأثیر فشارهای محیطی (آلفاپرس و بتاپرس) بر شکل‌گیری رفتار شخصیت بررسی می‌شود. همچنین، پژوهش در پی شناسایی نیازهای روانی غالب در شخصیت اصلی و نحوه‌ی پاسخ‌گویی او به این نیازهاست تا از این طریق، لایه‌های پنهان روانی شخصیت و سازوکارهای درونی او در مواجهه با واقعیت و خاطره روشن‌تر شود. در نهایت، تلاش می‌شود چارچوبی نوین برای نقد روان‌شناختی ادبیات داستانی فارسی ارائه گردد.

۴.۱ سوالات پژوهش

۱. شخصیت شازده احتجاب تحت تأثیر کدام فشارهای محیطی قرار دارد؟
۲. چه نیازهایی در شخصیت شازده احتجاب شکل گرفته‌اند؟
۳. چگونه این نیازها رفتار و کنش‌های شخصیت را هدایت می‌کنند؟
۴. آیا پاسخ‌گویی به این نیازها منجر به تعادل روانی یا فروپاشی شخصیت می‌شود؟

۵.۱ پیشینه پژوهش

بیشترین بررسی‌هایی که از آثار هوشنگ گلشیری صورت گرفته، متوجه ویژگی‌های زبان‌شناختی و فرمالیستی آثار وی بوده که شمار آن بسیار است و امکان ذکر همه‌ی آن‌ها در این بخش نیست. از میان پژوهش‌هایی که در حوزه‌ی نقد روان‌شناسی صورت پذیرفته می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد: مقاله‌ای تحت عنوان "نقد روان‌شناسی بر شازده احتجاب" (۱۳۸۶) نوشته‌ی مریم سیدان که طی آن، شخصیت اصلی بر پایه‌ی دیدگاه‌های فروید، یونگ، لاکان و هالند تحلیل و بررسی شده است. مقاله‌ی دیگری با نام "بررسی سفر قهرمان شخصیت در رمان شازده احتجاب با تکیه بر کهن الگوی بیداری قهرمان درون" (۱۳۹۲) که توسط مجید سرمدی و مصطفی گرجی ارائه شده است، در این مقاله رمان شازده احتجاب از منظر نقد کهن الگویی و با تکیه بر مبانی فکری کارول. اس. پیرسون و هیو. کی. مار، بر پایه‌ی کهن الگوهای دوازده‌گانه‌ی بیداری قهرمان درون واکاوی شده است. مقاله تیپولوژی شخصیت‌های رمان مدرن «شازده احتجاب» بر مبنای رویکرد نوفرویدیسم کارن هورنای (۱۳۹۸) به بررسی شخصیت‌های این رمان از منظر نظریه روان‌شناختی کارن هورنای پرداخته است. این مقاله نشان می‌دهد که شخصیت شازده احتجاب تحت تأثیر ترس، حقارت، انزواطلبی و مهرطلبی قرار دارد. میرمرتضوی در مقاله‌ی "تحلیل شخصیت خسرو در رمان شازده احتجاب با تکیه بر نظریه درمان وجودی اروین یالوم" (۱۴۰۲) به بررسی شخصیت خسرو از منظر روان‌درمانی اگزیستانسیال پرداخته است. این مقاله نشان می‌دهد که خسرو با چهار دلوپسی غایی که یالوم مطرح کرده، یعنی دلهره از مرگ، آزادی، تنهایی و پوچی، درگیر است. در خصوص نظریه‌ی هنری موری مقاله‌ها و تحقیق‌های زیادی صورت نگرفته است. نتیجه‌ی جست‌وجو در پایگاه‌های مختلف علمی ایران در این خصوص مقاله‌ای است با عنوان "تحلیل رجزهای شاهنامه، بر پایه‌ی نظریه‌ی روان‌شناختی نیازهای هنری موری" توسط محمد مهدی خطیبی و ابراهیم استاجی نوشته شده در این مقاله، پس از بیان شاخصه‌های نظریه‌ی نیازهای هنری موری و رجزهای شاهنامه به تطبیق این نظریه بر اثر مورد نظر پرداخته شده است و به این نتیجه رسیده که نیاز به پرخاشگری مهم‌ترین ویژگی رجز و به نوعی شالوده‌ی اصلی آن است. یگانه اکبرپور اصل، در سال (۱۳۹۶) پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی و تحلیل روان‌شناختی شخصیت قهرمان رمان در رمان "سلوی فی مهب الريح" اثر محمود تیمور نوشته و ضمن

معرفی و بررسی رمان یاد شده شخصیت قهرمان داستان را بر اساس نظریه نیازهای هنری موری بررسی و تحلیل کرده است.

پژوهش حاضر اولین تلاش در خوانش رمان شازده احتجاب اثر هوشنگ گلشیری با استفاده از رویکرد روان‌کاوی هنری موری، با تکیه بر فهرست نیازهای او است. آنچه در رمان شازده احتجاب خودنمایی می‌کند، روابط پیچیده‌ی شخصیت‌هاست که با ظرافت خاصی در پیرنگ رمان به تصویر کشیده شده‌اند. پرداختن به جهان درونی شخصیت‌ها نقطه‌ی قوت آثار گلشیری است و شازده احتجاب نمونه‌ی بارز آن به‌شمار می‌رود. به همین سبب رویکردی روان‌کاوانه به تحلیل ناخودآگاه شخصیت‌ها و نیز رمزگشایی از پیرنگ معناگونه‌ی رمان می‌تواند بسیار مفید واقع شود. در این پژوهش ابتدا مباحث نظری شرح و بسط داده شده و به‌طور مشخص نیازهای هنری موری تبیین شده است؛ سپس با استناد به نظریات مطرح شده حوادث و شخصیت اصلی رمان تحلیل می‌شود. طبق بررسی‌های انجام شده تاکنون پژوهشی مستقل که رمان شازده احتجاب اثر هوشنگ گلشیری را با تکیه بر نظریه‌ی روان‌کاوانه‌ی "موری" مورد تحلیل قرار داده باشد، یافت نشد. لذا ضرورت دارد در پژوهشی جامع این اثر، بر مبنای این رویکرد، مورد بررسی قرار گیرد. این پژوهش از چند جهت با سایر مقالات متفاوت است: برخلاف بسیاری از مقالات که از رویکردهای نوفرویدی، یونگی، لکانی، فرویدی و اگزیستانسیال برای تحلیل شخصیت استفاده می‌کنند، این مقاله به‌طور خاص نظریه‌ی نیازها و فشارهای محیطی موری را به‌عنوان چارچوب اصلی بررسی می‌کند، که در سایر مقالات به این تفکیک پرداخته نشده است. مقاله‌های دیگر معمولاً به روان‌کاوی کلاسیک یا تحلیل‌های ساختاری می‌پردازند، اما این مقاله نیازهای شخصیت را در کنار فشارهای محیطی بررسی می‌کند، که دیدگاه جامع‌تری ارائه می‌دهد. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که نظریه موری بیشتر بر انگیزه‌های روان‌شناختی و نیازهای فردی تمرکز دارد، در حالی که سایر نظریه‌ها ممکن است بر ساختارهای ذهنی، صفات پایدار یا رشد فردی تأکید کنند.

۲. مبانی نظری پژوهش

۱.۲. نظریه نیازهای هنری موری (Theory of needs)

"ذات انسان واقعیتی پویا و متحول است و نیاز، کلید درک این پویایی به‌شمار می‌رود. فهرست نیازهای تهیه شده توسط هنری موری مهم‌ترین خدمت او به روان‌شناسی به‌شمار می‌آید" (شجاعی، ۱۳۸۶: ۹۱). تعریف موری از نیاز (Need)

نیروی است که از ذهنیات و ادراک‌های آدمی سرچشمه می‌گیرد و اندیشه و عمل انسان را به گونه‌ای تنظیم می‌کند که فرد وادار به انجام آن رفتاری می‌شود که از این طریق آن وضع نامطلوب را در جهتی معین تغییر داده و حالت نارضایتی خود را به ارضای نیاز تبدیل کند (حاتمی، ۱۳۸۸: ۵۳).

دراین تعریف مقصود موری از تنظیم اندیشه و عمل این است که حرکت و فعلی را که نیاز موجب می‌شود، تصادفی و خود به خودی نیست و مقصود او از وضعیت نامطلوب، این است که نیاز زاده‌ی نارضایتی است و آدمی را به سوی هدف رضایت‌بخش متوجه می‌سازد.

از دیدگاه موری، نیاز یک سازه‌ی فرضی است که وقوع آن تصور می‌شود تا بعضی واقعیت‌های عینی و ذهنی را توجیه کند. نیاز، مبنای فیزیولوژیک دارد، از این جهت که شامل یک نیروی فیزیکی-شیمیایی در مغز است که تمامی توانایی‌های عقلی و ادراکی فرد را سازمان داده و هدایت می‌کند. نیازها می‌توانند یا از فرآیندهای درونی مثل گرسنگی و تشنگی و یا از رویدادهای موجود در محیط سرچشمه بگیرند. تحقیقات موری نشان می‌دهد که نیازهای فردی با فاکتورها و عوامل محیطی در ایجاد رفتار فرد، رابطه متقابل دارند. مطالعاتی که موری در مورد بعضی از نیازهایی که خودش مشخص کرده، انجام داده است، نشانگر این مطلب است که می‌توان از آنها در پیش‌بینی این که فرد تحت شرایط معینی چگونه رفتار می‌کند، استفاده کرد.

نیازها سطحی از تنش را بر می‌انگیزند که ارگانیزم می‌کوشد با رفع کردن آنها، آن را کاهش دهد. نیازها به رفتار نیرو می‌بخشند و آن را هدایت می‌کنند؛ یعنی آنها رفتار را در جهت مناسبی برای برآوردن نیازها فعال می‌سازند (شولتز، ۱۳۷۷: ۲۲۰).

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی ... (فیروز اسماعیل‌زاده و حمیده سعیدی) ۱۱

"هنری موری یک نظریه‌ی شخصیتی را ایجاد کرد که بر اساس انگیزه‌ها، فشار و نیازهای سازماندهی شده بود. او نیازهای خود را به مثابه پتانسیل یا آمادگی برای پاسخ دادن تحت شرایط خاص توصیف کرد" (خلعتیری، ۱۳۹۶: ۹۵). به گفته‌ی موری این

نیازهای روان‌شناختی عمدتاً بر روی سطح ناخودآگاه عمل کرده و در شخصیت ما نقش مهمی ایفا می‌کند. مهم این است که چه عاملی سبب می‌شود تا فرد در خود نیازی را احساس کند و در پی پاسخ‌گویی به آن باشد. موری معتقد بود که عوامل خارجی یا داخلی یا هر دو سبب می‌شود تا نیازها به بروز و ظهور برسند و بدون بررسی عوامل پیرامونی، نمی‌توان شخصیت فرد را واکاوی کرد (روتز، ۱۹۷۶: ۱۰۶).

"وقتی که نیازهای اساسی فرد تأمین نشود یا به هر دلیلی آرامش فرد به هم بخورد فرد دچار فشار روانی شده است" (راس آلن، ۱۳۸۶: ۱۲۸). سطح بالایی از پویایی و تحرک زمانی است که دو مفهوم اساسی و پایه‌ای در رفتار انسان یعنی نیاز و فشار در معرض دید و بررسی قرار گیرد.

۲.۲ فهرست نیازهای هنری موری

تحقیقات اصلی موری منجر به فهرستی مرکب از ۲۰ نیاز شد که برخی از آن‌ها در شخصیت شازده احتجاب برجسته هستند و موارد زیر را شامل می‌شود:

۱.۲.۲ **نیاز به فهم (Understanding need):** به منظور جلب توجه کردن یک سوال برای فرد، کوشش او برای ارائه‌ی پاسخ مناسب، تفکر و نتیجه‌گیری درباره‌ی آن، به منظور پرسیدن یا پاسخ گفتن به پرسش‌های کلی، برای پرداختن به تحلیل رویدادها و برای تعمیم دادن، برای بحث و استدلال کردن.

۲.۲.۲ **نیاز به مهرطلبی (Succorance need):** مواظبت و حمایت شدن، احاطه شدن، حفاظت شدن، بخشوده شدن، دلداری شدن و به یک حامی وفادار نزدیک ماندن.

۳.۲.۲ **نیاز به تحقیرگریزی (Infavoidance need):** به منظور اجتناب از کوچک شدن، برای ترک موقعیت‌های پریشانی‌آفرین، اجتناب از شرایطی که ممکن است منجر به حقیر شدن شوند، ملامت، استهزا، یا بی‌علاقگی دیگران و خودداری از اقدام به علت ترس از شکست

۴.۲.۲ نیاز به عمل متقابل (Counteraction need): به منظور تسلط یافتن یا جبران شکست، برای رفع یک تحقیر، برای غلبه بر ضعف، برای سرکوبی ترس، برای جست‌وجوی موانع و دشواری‌ها، به منظور غلبه بر آنها و برای حفظ احترام به خود.

۵.۲.۲ نیاز جنسی (Sex need): به منظور شکل‌دهی و ایجاد یک رابطه‌ی شهوانی و برای داشتن آمیزش جنسی.

۶.۲.۲ نیاز به پرخاش‌گری (Aggression need): غلبه کردن به زور بر مخالفان، جنگیدن، حمله کردن، صدمه زدن یا کشتن دیگری، تحقیر کردن یا مسخره کردن مغرضانه‌ی دیگران.

۷.۲.۲ نیاز به خویش‌پایی (Defedance need): به منظور دفاع از خود در برابر تهاجم، انتقاد و سرزنش، برای پوشاندن یا توجیه کردن یک رفتار غلط، شکست یا کوچک شدن.

۸.۲.۲ نیاز به آسیب‌گریزی (Harmavoidance need): به منظور اجتناب از درد، آسیب جسمی، بیماری و مرگ، برای گریز از موقعیت‌های خطرناک و برای اتخاذ روش‌های احتیاط آمیز.

۹.۲.۲ نیاز به تسلط (Dominance need): کنترل کردن محیط، تاثیر گذاشتن بر رفتار دیگران یا هدایت کردن آن با توصیه، اغواء، قانع سازی یا دستور، دیگران را به همکاری ترغیب کردن، متقاعد کردن دیگران به درست بودن عقیده‌ی خویش است. " (Murray, 1938: 315-317).

و نیازهای دیگر که در شخصیت اصلی رمان مورد بررسی نمود ندارد، نیازهای پیوندجویی (Affiliation need)، نیاز به طرد (Rejection need)، نیاز به پروردن (Nurturance need)، نیاز به نظم (Order need)، نیاز به دنباله‌روی (Deficiency need)، نیاز به خودمختاری (Autonomy need)، نیاز به خواری‌طلبی (Abasement need)، نیاز به پیشرفت (Achievement need)، نیاز به نمایش‌گری (Exhibitionistic need)، نیاز به بازی (Play need) و نیاز به شناخت حسی (Sentience need) را شامل می‌شود.

۳.۲ طبقه‌بندی نیازها از نظر هنری موری

موری نیازها را به سه طبقه کلی و یک طبقه جزئی تقسیم نمود. وی در طبقه‌بندی کلی اول، نیازها را به دو دسته‌ی "حفظ‌کننده" (Conservative needs) و "سازنده" (Manufacturer needs) تقسیم کرد. نیازهای حفظ‌کننده، سبب کسب تعامل‌های حیاتی می‌شود و "نیازهای فیزیولوژیکی" (Physiological needs) از طریق این دسته از نیازها برطرف می‌شوند. نیازهای سازنده نیز سبب ایجاد تعادل برتر می‌گردد و از طریق این نیازها انسان به خودشکوفایی و رشد می‌رسد. (شیرافکن، ۱۳۹۱: ۳۱۲) نیازهای آسیب‌گریزی، پرخاشگری، میل جنسی و سلطه‌جویی در دسته‌ی نیازهای حفظ‌کننده و نیازهای فهم و مهرطلبی در دسته‌ی نیازهای سازنده قرار می‌گیرند.

طبقه‌بندی کلی دوم نیازهای "آشکار" (Overt needs) و "پنهان" (Covet needs) هستند. نیازهای آشکار نیازهایی هستند که اجازه‌ی بیان و ابراز آن از طریق فرهنگ و جامعه داده می‌شود. نیازهای مهرطلبی، آسیب‌گریزی و فهم در این طبقه‌بندی قرار می‌گیرند؛ اما به "نیازهای پنهان" اجازه‌ی بروز و ظهور توسط جامعه و فرهنگ داده نمی‌شود و به صورت کلی یا جزئی ناهشیار باقی مانده و مفرهای خود را اساساً در رویاها، خیال‌پردازی‌ها، برون‌فکنی‌ها و نشانه‌های روان‌رنجوری جست‌وجو می‌کند. نیازهای پرخاشگری، میل جنسی و سلطه‌جویی می‌تواند بسته به هنجارهای اجتماعی در این دسته قرار گیرند (شیرافکن، ۱۳۹۱، ۳۱۶). موری بر این عقیده بود هنگامی که دو یا چند نیاز به صورت همزمان روی می‌دهند و مناقشه‌ای بین آنها پدید می‌آید، ابتدا باید مهم‌ترین نیاز برطرف شود و در پی آن نیازهای بعدی. برخی از نیازها نسبت به دیگری ارجح هستند و بر سایر نیازها برتری دارند و در صورت برطرف نشدن امکان دارد که به اضطراب مبدل شود. با این وجود می‌توان سایر نیازها را به صورت هم‌زمان برطرف کرد. به عنوان مثال ممکن است هنرپیشه‌ی تئاتر با حضور بر روی صحنه و اجرای نمایش خود به صورت هم‌زمان نیاز به موفقیت و نیاز به خودنمایی را در خود ارضا کند (گنجی ۱۳۹۳: ۳۸۱).

طبقه‌بندی کلی سوم نیازهای "اثرگذاری" (Impact needs) و "کیفیتی" (Quality needs) هستند. نیازهای اثرگذاری به سوی نتایج ملموس جهت داده می‌شوند. و نیازهای کیفیتی آن دسته از نیازهایی هستند که ارضای آن از طریق خود فعالیت و نه صرفاً پیوند آن با نتایج پایانی جلوه‌گر می‌شود (شیرافکن، ۱۳۹۳: ۳۱۷). نیازهای میل جنسی، دنباله‌روی، آسیب‌گریزی، خواری‌طلبی، پرخاشگری و سلطه‌جویی در این دسته قرار می‌گیرند. نیازهای

اثرگذار نیازهایی هستند که اثر آن مربوط به برخی هدف‌های مستقیم یا به‌خصوص است. نیازهایی که در این طبقه قرار می‌گیرند به سوی نتایج ملموس جهت داده می‌شوند که نیازهای فهم، خویشتن‌پایی و مهرطلبی را دربرمی‌گیرد. (همان: ۳۱۷)

در طبقه بندی جزئی، نیازهای هنری موری شامل سه دسته‌ی اولیه (Primary need)، ثانویه (Secondary needs)، و واکنشی (Reactive needs) می‌شوند. نیازهای اولیه از حالت‌های درونی بدن ناشی می‌شود و نیازهایی که برای زنده ماندن انسان لازم هستند (غذا، آب، هوا و آسیب‌گریزی) همچنین (نیاز جنسی و شناخت‌حسی) را شامل می‌شوند. نیازهای ثانویه به صورت غیرمستقیم از نیازهای اولیه تشکیل می‌شوند؛ ولی منبع قابل شناختی در داخل بدن ندارند. این نیازها به علت کم‌اهمیت بودن نسبت به نیازهای اولیه، ثانویه نامیده نشده؛ بلکه شکل‌گیری آن پس از نیازهای اولیه دلیل این نام‌گذاری است. نیازهای ثانوی در جریان زندگی به طور اکتسابی حاصل می‌شوند؛ بنابراین، مردم در تعداد نیازهای ثانوی و شدت و قدرت این نیازها با هم متفاوت هستند. این دسته از نیازها به ارضای عاطفی مربوط هستند و اغلب نیازهای موجود در فهرست هنری موری در این دسته قرار می‌گیرد. نیازهای واکنشی و خودجوش در پاسخ به چیز خاصی در محیط ایجاد می‌شوند و فقط در صورتی که آن چیز ظاهر شود، برانگیخته می‌شوند. برای مثال، نیاز به آسیب‌گریزی فقط در صورتی ظاهر می‌شود که تهدیدی وجود داشته باشد. نیازهای خودجوش به حضور شیء خاصی وابسته نیستند. آنها نیازهای خود انگیخته‌ای هستند که هر وقت برانگیخته شوند، مستقل از محیط، رفتار خاصی را فرا می‌خوانند. برای مثال، افراد گرسنه برای ارضا کردن نیاز به دنبال غذا می‌گردند، آنها منتظر نمی‌مانند تا محرک خاصی مانند تبلیغ تلویزیونی برای همبرگر ظاهر شود و بعد به دنبال غذا بگردند. نیازهای واکنشی پاسخی را به موضوعی خاص در بر دارند، نیازهای خودجوش به طور خود انگیخته ایجاد می‌شوند. (همان، ۳۱۷)

۴.۲ فشار (Press)

انسان در طول زندگی خود فشارهای گوناگونی را در سطوح مختلف تجربه می‌کند، این فشارها که عامل برانگیزاننده‌ی احساس نیاز در فرد هستند، از نیروی ادراک آدمی سرچشمه می‌گیرند و رفتار فرد را برای تغییر وضع نامطلوب تنظیم می‌کنند. محرک‌هایی که نیاز را برمی‌انگیزند به فرد انگیزه می‌دهند تا به دنبال بعضی فشارها برود و از برخی از آنها پرهیز کند (گنجی و گنجی، ۱۳۹۳: ۳۷۲).

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی ... (فیروز اسماعیل‌زاده و حمیده سعیدی) ۱۵

نظریه روانکاوی هنری موری دیدگاهی جامع و فراگیر است که تمام جنبه‌های مختلف شخصیت، از زمان پیدایش تا درمان اختلالات شخصیت را شامل می‌شود. نظریه‌ی روان‌شناختی او بر آن است تا رشد انسان را بر اساس رویدادهایی که در دوران کودکی برای او اتفاق می‌افتد تحلیل کند (وودورث، ۱۳۴۸: ۱۹۸).

موری قبول داشت که رویدادهای کودکی می‌توانند بر روی نیازهای خاص تاثیر بگذارند و بعد در زندگی آن نیازها را برانگیزاند. او این تاثیر را فشار نامید؛ زیرا یک شی و رویداد محیطی بر فرد فشار می‌آورد تا به شیوه‌ی خاص عمل کند (شولتز، ۱۳۷۷: ۲۲۰).

فشار را تا حدی می‌توان معادل محیط در روان‌شناسی دانست. موری به نقش فشار در ایجاد و تکامل شخصیت اهمیت بیشتری می‌دهد و معتقد است که محیط با فشار ماهیت پدیدارشناسانه است؛ یعنی درک فشار بستگی به چهارچوب تجارب فردی دارد. موری موارد زیادی را برای فشار بر شمرده است که مهم‌ترین آنها عبارتند از: اختلالات فرهنگی، اختلالات خانوادگی، فقر، تصادف، حضور خواهران یا برادران، بدرفتاری همسالان، تشویق، دوستی، سوءاستفاده‌ی جنسی، فشار از دست دادن، حفظ و نگهداری، سلطه‌گری، خطر، پرخاشگری، غم‌زدگی، مرگ، خطر جسمانی، پیروی، پیوندجویی، مهرورزی، توکد فرزند، محیط بسته، شناخت و بیماری (Murray, 1938: 144).

"به نظر موری هدف نهایی در زندگی کاهش دادن تنش است. موری با فروید و دیگر نظریه‌پردازان موافق بود که مردم برای کاهش دادن تنش فیزیولوژیکی و روان‌شناختی دست به انجام اعمالی می‌زنند" (پروین لارنس، ۱۳۷۳: ۷۸). "موری این نظر را داشت که در حالتی ایده‌آل ماهیت انسان مستلزم داشتن همیشگی سطح به خصوصی از تنش برای کاهش دادن آن است" (کریمی، ۱۳۹۲: ۴۸). اگر چه ما دارای مقداری اراده‌ی آزاد هستیم؛ اما مقدار زیادی از شخصیت فرد به وسیله‌ی نیازها و محیط تعیین می‌شود. موری به فشاری اشاره دارد که موضوعات محیطی یا رویدادهای کودکی برای رفتار کردن به شیوه‌های خاص آن را ایجاد می‌کند. بر همین اساس موری مفهوم فشار یا پرس را ارائه داد. فشار یا پرس یعنی نیروی وارده از اشیا و افراد که در نیل به اهداف کمک می‌کنند یا مانع آن می‌شوند؛ به عبارت دیگر پرس عبارت است از اثر محیط و رویدادهای گذشته در نیازهای کنونی و فعال کردن آنها. محرک‌هایی که نیاز را بر می‌انگیزند به ما انگیزه می‌دهند تا به

دنبال فشارها یا پرس‌ها برویم و از بعضی دیگر اجتناب کنیم. از نظر موری دو نوع فشار وجود دارد: آلفا پرس (Alpha Press) و بتا پرس (Beta Press).

ما اغلب جهان اطراف خود را به صورتی ذهنی درک می‌کنیم؛ یعنی، تصور ما از اشیا یا رویدادها همواره با واقعیت تطبیق نمی‌کند. از این رو، نفوذ محیطی فشار ممکن است یا به صورت ذهنی و یا به صورت عینی ادراک شود. فشار درک شده به صورت عینی، که مستقیماً بازتابی است از واقعیت، فشار آلفا نامیده می‌شود. مانند شرایط اجتماعی، تاریخی و خانوادگی. به عنوان مثال، کسی که شغلش را از دست می‌دهد، تحت تاثیر فشار آلفا قرار می‌گیرد؛ در حالی که فشار ادراک شده و تفسیر شده به صورت ذهنی، فشار بتا خوانده می‌شود. به عنوان مثال، می‌توان تصور و عقیده بی اساس و غلط مردی را در نظر گرفت که می‌پندارد رئیسش قصد دارد او را از کار برکنار کند (Alexander; 1989: 234).

فشار همچنین توان جذب یا دفع یک فرد را دارد؛ یعنی، از نظر آهنگ عاطفی، فشار می‌تواند مثبت یا منفی باشد. موری اصطلاح فرویدی نیروگذاری روانی را به کار برد تا این ویژگی فشار را توصیف کند؛ بنابراین

آلفا پرس عبارت است از ویژگی‌ها یا صفات محیط؛ یعنی همان پرس‌هایی که عملاً وجود دارند، عینی هستند و با اکتشاف علمی می‌توان آنها را تعیین کرد. بتا پرس عبارت است از ادراک شخصی از محیط. بتا پرس‌ها رفتار انسان را تعیین می‌کنند؛ به این دلیل که این موضوع چیزی است که توسط خود فرد تفسیر و پاسخ داده می‌شود. در افراد متعادل، این دو عامل برابری و هماهنگی خوبی با هم دارند، یعنی برداشت فرد از عامل بتا دقیقاً با واقعیت متناسب است. مثلاً یک فرد، برای نزدیک‌تر شدن به فردی دیگر و دوستی با او (پرس پیوندجویی، از نوع آلفا) ممکن است رفتاری را از خود نشان دهد، اما نفر دوم ممکن است رفتار نفر اول را اشتباه متوجه شود و فکر کند که می‌خواهد او را بی‌ارزش سازد (پرس پرخاشگری، تحقیر، بتا پرس) (Murray, 1938: 122).

۳. تحلیل شخصیت شازده احتجاب بر اساس فهرست نیازهای هنری موری

رمان شازده احتجاب، همچون سایر رمان‌ها، عرصه‌ی بروز نیازها و تلاش شخصیت‌ها برای رفع آن‌هاست. از نظر موری، نیازها به علت وجود فشار در انسان خودنمایی می‌کنند و انسان برای رفع آنها و پاسخ دادن به نیازهای خود از راه‌های گوناگون بهره می‌گیرد. مشکلات درونی شازده احتجاب، که در زمره‌ی فشار یا آلفا پرس به‌شمار می‌آیند، سبب به وجود آمدن

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی ... (فیروز اسماعیل‌زاده و حمیده سعیدی) ۱۷

فشارروانی یا بتاپرس، و به دنبال آن احساس نیاز در وی می‌شود. شخصیت اصلی سعی دارد تا با برطرف کردن نیازهای ثانویه همچون؛ فهم، تحقیرگریزی، مهرطلبی، میل جنسی، عمل متقابل، آسیب‌گریزی، پرخاشگری، خویشتن‌پایی و سلطه‌جویی بر فشارهای درونی و بیرونی چیره شود. نیازهای موجود در متن رمان عبارتند از:

۱.۳ نیاز به فهم (Understanding Need)

شازده احتجاب به دنبال خودشناسی و هویت انسانی خود است، قرار گرفتن در برابر هجوم افکار و حوادث و یافتن مسیر درست از میان آنها و رسیدن به جایگاهی که حقیقی باشد؛ انسانی که در برابر گذشته قرار می‌گیرد و در برابر او حوادثی است که از آنها عبور کرده است و حالا باید خود را از میان این گذشته و حوادث بیرون بکشد تا بتواند هویت واقعی خود را بفهمد. بر این اساس، شازده احتجاب، روایت خودشناسی شازده است، او در روند خودشناسی نمی‌تواند تصویری مدون از خود بسازد، در نتیجه چالش‌های هویتی وی عمیق‌تر می‌شود؛ درست مثل تصاویر تکه‌تکه از گذشته که در ذهن اوست. "خسرو در میان خاطرات پراکنده، در تلاش برای یافتن انسجام فکری و فهم معنای موقعیت خود است." (مظفری، ۱۳۹۹: ۶۶). شازده به استعانت از اشیاء، فخری به شکل فخرالنسا درآمده، فخرالنسا و در آخر با مراد می‌خواهد به خودشناسی برسد. او با قطعه‌های در هم تنیده‌ی خاطرات در تلاش است تا ذهن از هم گسیخته و سرکوب شده‌ی خود را برای رسیدن به یک خود وحدت یافته و حقیقی سامان دهد. "شازده احتجاب در تلاش است تا میان خاطرات گذشته و وضعیت کنونی، به دنبال درک حقیقتی است که هویت او را شکل می‌دهد" (سرمدی، ۱۳۹۳: ۷۸).

در رمان شازده احتجاب، سرگشتگی شازده به هر سو در شناخت خود و فخرالنسا باعث شد تا نیاز به فهم در وجودش احساس شود و در صدد رفع آن برآید؛ به همین سبب برای شناخت فخرالنسا و کسب اطلاعات درباره‌ی او به فخری پناه می‌برد و از این طریق اقدام به جمع‌آوری اطلاعات می‌کند. شازده مدام درباره‌ی فخرالنسا کنکاش می‌کند. رنگ لباس، حتی حالات اجزای صورت فخرالنسا از دید شازده مخفی نمی‌ماند:

گفتم: "عینکش را زده بود فخری؟ گفت: بله شازده... گفتم: نشست کنار حوض و کتاب خواند؟ گفت: وقتی کتاب را آوردم دیدم خانوم دو دستش را گذاشته روی دو زانویش و دارد خیره نگاه می‌کند." (گلشیری، ۱۳۶۸: ۸۴)

به فخری گفتم: "اگر خانم حرفی زد مواظب باش چیزیش یادت نره وگرنه..." گفتم: بخند، غش غش بخند. یادت باشد اگر فخرالنسا گفت: "چرا می‌خندی؟" بگو شازده گفت. نترس، بگو. اما یادت نرود باید برایم بگویی که وقتی برای خانم تعریف می‌کنی چشم‌هاش، دست‌هاش و حتی لب‌هاش چطور می‌شود (همان: ۸۹).

شازده در پی پاسخ به کیستی خود است تا به دستاویز آن بداند کسی که در کودکی خسرو صدایش می‌کردند و اکنون شازده احتجاج، کیست؟ او که شب پایانی عمرش را سپری می‌کند، هنوز نتوانسته خودش را بشناسد، به خاطرات پدربزرگ، مادربزرگ و سایر اعضای خانواده روی می‌آورد. "نیاز خسرو به فهم چرایی زوال اشرافیت، در قالب دیالوگ‌های درونی او آشکار می‌شود." (قلاوندی، ۱۳۸۸: ۱۹). شازده از این طریق می‌خواهد به خودشناسی برسد؛ اما تلاش او بی‌فایده است. خاطرات فخرالنسا برایش کافی نیست و به همین دلیل از فخری سلب هویت می‌کند، فخری را تعلیم می‌دهد و از او فخرالنسا می‌سازد، تا ابزاری باشد برای شناخت خود. همان‌طور که شازده از چشم فخرالنسا به خود می‌نگرد در پیچ راه سرنوشتش به اجدادش می‌رسد. خواننده هم به واسطه‌ی شخصیت‌های داستان با گذشته‌اش روبه‌رو می‌شود و پی می‌برد امروز، تحت تاثیر حوادث و باورهای دیروز است. در این روند از شازده تا مخاطب همه حرف فخرالنسا را تصدیق می‌کنند: "اگرما بخواهیم خودمان را بشناسیم باید از همین جا شروع کنیم، از همین اجداد" (همان، ۳۶).

هنری موری، تاکید زیادی بر نیروهای موثر محیط اجتماعی و گذشته‌ی فرد بر روی شخصیت داشت " (ساعتچی، ۱۳۷۷: ۳۹۱). گذشته‌ی فرد در شکل‌گیری شخصیت او موثر است و بخشی از هویت فرد، ریشه در گذشته دارد. تمام کوشش شازده در طول داستان شناخت خود است. خودشناسی امری ذهنی است، بر همین اساس شازده نخست بر آن می‌شود تا از طریق اشیا خود را بشناسد، یکی از این اشیا صندلی اجدادی است که تمام تنه‌ی شازده تنها گوشه‌ای از آن را پر می‌کند:

"تمام تنه‌ی شازده، تنها گوشه‌ای از آن صندلی اجدادی را پر می‌کرد و صلابت و سنگینی صندلی را زیر تنه‌اش حس می‌کرد." (گلشیری، ۱۳۶۸: ۴)

او این بار به سراغ فخرالنسا می‌رود و سعی می‌کند به یاری آفرینش ذهنی از طریق یادبودها و روایت‌ها، چهره‌ی فخرالنسا را بازسازی کند:

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی ... (فیروز اسماعیل‌زاده و حمیده سعیدی) ۱۹

"و شازده نگاهی کرد به خطوط نازک و مینیاتوری صورت فخرالنسا". (همان: ۴)

"فخرالنسا تنها طرحی بود بی‌رنگ، مثل همان زن‌های مینیاتوری که دور تا دور تالار کشیده بودند ایستاده زیر بید مجنون یا نشسته کنار جوی آب با موهای افشان و جام به دست". (همان، ۴۵)

"دهان فخرالنسا چه کوچک بود دست که پشت آن پیراهن تور سفید بود و یا نبود. انگشت دراز و سفیدش را کشید روی یال اسب". (همان، ۷)

اینکه فخرالنسا به شیوه‌ی شخصیت‌پردازی مستقیم توصیف شده به این دلیل است که تمام هدف شازده از مرور خاطرات فخرالنسا، شناخت اوست. گویی عشق شازده به فخرالنسا با توصیفات دقیق او در هر دیداری که میان آن دو رخ می‌دهد، به تصویر درآمده است. شازده احتجاب می‌خواهد خود، یعنی من حقیقی را بشناسد. فخرالنسا نیز پیش از مرگ در پی شناخت این "من" بوده، و بعد از سال‌ها شازده هنوز آن را نمی‌شناسد:

"و شازده می‌دید که فخرالنسا مثل همان عکس، آن همه دور و ناآشناست". (همان: ۴۸)

"و دید که فخرالنسا پشت آن گرد روی موها و پشت آن پیراهن تور و عینک و پوست سفیدش، به دور از دسترس او هست و نیست". (همان، ۹۳)

"زنان در این رمان نه تنها به عنوان شخصیت‌های فرعی، بلکه به عنوان آینه‌ای برای خودشناسی خسرو عمل می‌کنند" (مولاخواه، ۱۳۹۹). شازده به عکس‌ها و خاطرات فخرالنسا گریز می‌زند و می‌گوید که می‌خواهد فخرالنسا را بشناسد و اعتراف می‌کند که نمی‌تواند پدربزرگ و فخرالنسا را در عکسی جای دهد:

"و شازده که می‌دانست نتوانسته است، که پدربزرگ را نمی‌شود در پوستی جا داد، که فخرالنسا...". (همان، ۹۵)

شازده سیر خودشناسی را از کودکی فخرالنسا آغاز می‌کند و پس از درآمیختن با فخری در شب مرگ همسرش و آراستن او به شکل فخرالنسا، باز هم موفق به خودشناسی نمی‌شود:

شازده دست انداخت توی یخه‌ام و پیراهنم را از پشت پاره کرد، خم شدم روی خانمم. گفتم: "چه کار می‌خواهی بکنی شازده؟" با لگد زد افتادم وسط اتاق به پشت. پیشبند را

پاره کرد و پیراهنم را، زیر پیراهنم را هم پاره کرد... گفت: "زود باش پیوش" پیراهن تورعروسی خانوم دستش بود. انداخت روی تن من، لخت بودم. گفتم: "شازده تو رو خدا نکنید، این کار را نکنید" بازویم را گرفت و بلندم کرد سر پا، دست‌هایم را چسبید و کشید و زد با پنج انگشت لچک سرم را باز کرد. موهایم را چسبید. گفت: "نگاه کن فخرالنسا، فخری مرد، مرد"... گفتم: "رحم کن شازده، خانم..." گفت: "بنشین" نشستم روبه‌روی آینه، توی آینه هنوز فخری بود که گریه می‌کرد. دستم می‌لرزید. شازده گفت: "خال را بگذار گوشه چپ دهانت فخرالنسا" دست خودم که نبود خودش خال را گذاشت. دست‌های شازده نمی‌لرزید. از توی آینه نگاهم می‌کرد. لبخند زده بود. با انگشت شستش اشک‌ها را پاک کرد. خانم توی آینه نبود، فخری بود (همان: ۶۷).

بنابراین با غلبه‌ی نهاد، حسّ غریزی در روان شازده، جایگزین حسّ منطقی می‌شود. او هرگز در رابطه با همسرش از عنصر عقلانی بهره نمی‌گیرد، زیرا اصل را بر پایه‌ی لذّت بنا کرده است. تداوم این خط فکری باعث می‌شود شازده به کامجویی و لذّت نهاد دست یابد و همین امر، او را از رسیدن به خودشناسی دور می‌سازد. پس از این همه تلاش وقتی مراد خبر مرگ شازده احتجاب را به او می‌دهد، نمی‌داند کیست! ولی با یادآوری اصل و نسبش او را به خود باز می‌گرداند و اینجاست که شازده خودش را می‌شناسد؛ ولی آغاز خودشناسی او همزمان با مرگ اوست. شازده در انتهای رمان تنها به شناخت خود در حدّ یادآوری اسمش می‌رسد، اسمی که عنوان اجدادش معرفّ آن است:

مراد گفت: "شازده جون، شازده احتجاب عمرش را داد به شما." احتجاب پرسید: "احتجاب؟" مراد گفت: "نمی‌شناسیدش؟ پسر سرهنگ احتجاب، نوه‌ی شازده بزرگ، منیره جدید کبیر افخم امجد؟ خسرو را می‌گویم. همان که در روز سلام پهلوی دست شازده بزرگ می‌ایستاد. شازده بزرگ دست می‌کشید روی موهایش و می‌گفت: "پسرم تو مثل پدرت قرومباق نشی. شازده گفت: "آهان". سل گرفت، بدنش شده بود مثل دوک. دیگر نمی‌شد شناختش خدا بیامرز دش (همان: ۹۴).

شازده، خود را به یاد نمی‌آورد، گویی او و شازده احتجاب دو فرد متّزع از یکدیگرند. هر چند، خویش را با وجود همه‌ی نقب زدن‌ها به گذشته و حضور خاطرات و ظهور آدم‌های آشنا و ناآشنا هرگز نشناخته است. شازده با مرور گذشته‌ی اجدادی خود می‌خواهد به خویشتن‌کاوی عمیق دست یابد؛ امّا در این کار موفق نمی‌شود. تمامی داستان حاوی خاطرات اوست تا خود را بهتر بشناسد و قصد او از مرور خاطرات که با دیدن مراد که قاصد مرگ است، آغاز می‌شود و سرانجام نیز او را به دهلیز مرگ می‌برد، هویت‌طلبی

اوست. شازده تلاش می‌کند و در این تلاش برای قدم گذاشتن در فرآیند تفرّد و رسیدن به تمامیت و کمال، نافرجام می‌ماند و مرگ به او امان نمی‌دهد. در انتهای داستان و با پایان یافتن شب، شازده میمیرد و تلاش او برای جلوگیری از انقراض خاندان قجری و قدرت آن، شناخت خود و فخرالنسا با شکست مواجه می‌شود. تا پایان داستان به دلیل عدم خودشناسی، تغییری در شازده ایجاد نمی‌شود. خودشناسی در او می‌توانست یک تغییر بزرگ باشد؛ اما حتی با پایان یافتن رمان هم می‌بینیم که شازده احتجاب از شناخت خود ناتوان است و بیش از پیش احساس عجز و ناتوانی می‌کند؛ در نهایت خودشناسی شازده به‌طور کامل حاصل نمی‌شود و با مرگ او ناتمام می‌ماند. در شازده احتجاب، شخصیت بحران‌زده‌ی شازده با گره خوردن به خاطرات آزار دهنده، آشفتگی و سرگشتگی او را به نهایت می‌رساند به گونه‌ای که به خودستیزی می‌پردازد و به همین سبب، انجام رفتارها و احساسات آشفته‌اش را که با بوی مرگ در ارتباط است از هم تمییز نمی‌دهد. در این وضعیت دشوار و رنج‌آور، اضطراب و تشویش او افزون می‌گردد و ویرانی درونی و بیرونی شازده بر هم پیشی می‌گیرند و خود قربانی این ناسازگاری شده و در نهایت دچار گسستگی شخصیت می‌شود. شازده تمام زندگی و خاطرات خود را چون داستان از ذهن می‌گذراند، چهار نسل تنها در یک شب طولانی و پر از حادثه و گفت‌وگو، تا به شناخت خود و فخرالنسا برسد و خواننده را به درک تمام زیبایی‌های رمان برساند. گلشیری با تکنیک جریان سیال ذهن این تغییرات را به بهترین نحو انتقال داده است.

۲.۳ نیاز به مهرطلبی (Succorance Need)

شروع رمان بیان‌کننده‌ی یکی از تم‌های داستان، یعنی شرح تنهایی اضطراب‌آلود شازده است:

"شازده احتجاب توی همان صندلی، سرفه می‌کرد" (گلشیری، ۱۳۶۸: ۷)

فشار ناشی از تنهایی و نیاز به محبت و پاسخ‌گویی به نیازهای عاطفی در شازده کاملاً نمایان است، با این اوصاف بارزترین و اساسی‌ترین نیاز شخصیت اصلی، نیاز مهرطلبی اوست که در برابر این نیاز با فشارهایی مواجه شده و در صدد رفع آن‌ها بر می‌آید. با وجود رفتارهای مستبدانه، در لحظاتی از داستان به وابستگی عاطفی نیاز دارد، اما نمی‌تواند آن را به‌درستی تجربه کند. شازده در مقابل محبتی که از فخرالنسا طلب می‌کند، با بی‌مهری و

نفرت او روبه‌رو می‌شود. این ناکامی در پیوند عاطفی و عدم توجه و جلب محبت از جانب فخرالنسا، شازده را در انزوای بیشتری فرو می‌برد. فخرالنسا با مرور و یادآوری خاطرات اجدادی، شازده را هم در این یادآوری‌ها همراهی می‌کند و باعث تحقیر او می‌شود. شازده که خود را محتاج محبت و تأیید فخرالنسا می‌بیند، در مقابل تحقیرهای او مضطرب می‌شود و وقتی از این رابطه هیچ عشقی نصیب او نمی‌شود، همین موضوع سرآغاز فشارها و مشکلات او در زندگی شده و باعث می‌شود این نیاز که اصلی‌ترین نیاز هر فرد شناخته می‌شود را بیرون از محیط خانواده و در وجود فخری جست‌وجو کند؛ که در این رمان موجب بروز رفتار آشکار و در بعضی مواقع رفتار پنهان شده است. از نظر موری شخصیت مهرطلب نیاز مبرمی به برانگیختن مهر و تأیید دیگران دارد و مدام در پی تمجید و تحسین دیگران است. شازده احتجاج در تلاش است تا هویت خود را از طریق گذشته‌اش تثبیت کند. او به نوعی به تأیید اجدادش نیاز دارد، اما در نهایت با بحران هویت مواجه می‌شود. شازده سعی در یافتن کسی دارد تا در زیر چتر حمایتی او آرام گیرد؛ اما از آنجا که آن را نمی‌یابد، این ایمنی را در وجود فخری جست‌وجو می‌کند؛ که نشان می‌دهد این کاوش روان‌رنجورانه از نیاز مهرطلبانه‌ی شازده منبث شده است. او با این کار سعی در فراموش کردن خود واقعی خویش دارد؛ خودی که مورد بی‌مهری و بی‌توجهی همسرش قرار گرفته است، در نتیجه برای فرار از خود، از رنجی به رنج دیگر روی می‌آورد که نشان از تمایل او به خود آزاری دارد. میلی که شخصیت او را بیش از پیش ضعیف می‌سازد. در واقع مهرطلبی شازده نوعی خودآزاری، دگرآزاری و رفتاری مخرب است و به عنوان شخصیتی با این خصایص همواره فشارهای روانی فراوانی را متحمل می‌شود. در نتیجه به علت عدم دریافت محبت متقابل و خشم فروخورده، استقلال درونی خود را از دست داده و دچار فروپاشی شخصیت می‌شود. شازده به فخرالنسا علاقه دارد، این امر در تصویر فخرالنسا با لباس سفید توری که نماد پاکی و تقدس است، و در ذهن شازده تصویری خوشایند دارد و در اصرار شازده به پوشیدن لباس تور سفید توسط فخری، نمایان است. همچنین آرزوی داشتن عکس‌های بیشتری از کودکی او که معصومیتش را در ذهن تداعی می‌کند، نمود دارد. در نمادپردازی می‌توان لباس سفید را نشان معصومیت دانست. به پاکی فخرالنسا در جاهایی از داستان به صورت نمادین اشاراتی شده است، در جایی از داستان ماهی‌ها به انگشت‌های فخرالنسا دهن می‌زنند، این تصویر نمادین، قداست و پاکی را القا می‌کند:

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی ... (فیروز اسماعیل‌زاده و حمیده سعیدی) ۲۳

"فخرالنسا پاهایش را می‌گذارد روی لبه‌ی حوض، لبه‌ی حوض سرد بوده و بعد توی پاشویه با آن همه ماهی، ماهی‌ها می‌آیند و به انگشت‌های فخرالنسا دهن می‌زنند."
(همان: ۸۴)

هر چند که همراهی با چنین زنی در حدّ آرزو برای شازده باقی می‌ماند، و نمی‌تواند محبّت فخرالنسا را جلب کند. در رمان شازده احتجاب، مساله‌ی مهم واگویه‌ها و گفت‌وگوهای شازده برای جلب توجه فخرالنسا است؛ بر همین اساس نیاز شازده به مهر و محبّت در دیالوگ‌های او مطرح می‌شود. این جملات نشان می‌دهند که مهرطلبی شازده در قالب وابستگی عاطفی، نیاز به تایید و تلاش برای حفظ هویت در داستان نمود می‌یابد. فخرالنسا به ظاهر در یک خانه با شازده زندگی می‌کند؛ اما از نظر عاطفی هیچ‌گونه تعلق خاطری به همسرش ندارد و شازده برای جلب توجه او با فخری کلفت‌خانه رابطه برقرار می‌کند، تا بدین ترتیب حسادت همسرش را برانگیزد. و از طرفی با باج‌گیری عاطفی از فخری سعی دارد فشار روانی خود را تعدیل کند. ناتوانی شازده در ابراز محبّت به صورت‌های گوناگون در داستان خودنمایی می‌کند:

"فخری برگشت و شازده به شانه و کمر فخری نگاه کرد. چادر نماز گلداز تنش بود. شازده گفت: "دختر قشنگی است". فخرالنسا گفت: "فقط چشم‌هایش قشنگ است خودش هم این را می‌داند". (همان، ۴۱)

از هم گسیختگی روانی که از این رابطه نصیب شازده احتجاب می‌شود او را به ورطه‌ی پریشان‌گویی، روان‌پریشی و توهمات می‌کشاند. شازده نگران و مضطرب است و مدام خود را سرزنش می‌کند. شاید تنها راه، پناه بردن به دنیای ذهنی و ساختن آدمی شجاع از خود باشد. شخصیت شازده، شخصیتی مهرطلب است و در جست‌وجوی محبّت فخرالنسا به هر کاری دست می‌زند. این رفتارها، نشانگر تلاش‌های شازده است برای تسکین آلام و دردهای او:

"دستش را گذاشت روی دست کشیده و سفید فخرالنسا که روی کتاب بود. فخرالنسا گفت: "می‌دانید برای اینکه مسابقه را ببرید راهش این است که وقتتون رو تلف اینطور ناز و نوازش‌ها نکنید. نباید حاشیه بروید". (همان، ۴)

شازده از این پس خواه ناخواه با شخصیت آرمانی و رویای ذهن خود؛ یعنی فخرالنسا که در قالب فخری برایش جلوه‌گر شده است، زندگی می‌کند. جایی که در شب آخر پس

از آن‌که فخرالنسا از بیماری سل در می‌گذرد؛ تصویر رویایی و انگاره‌ی ذهنی او در قالب فخری برای شازده جلوه‌گر می‌شود و از فخری می‌خواهد با لباس‌ها و طرز آرایش فخرالنسا مقابل او ظاهر شود:

"شازده سرفه کرد و فخری کشو را کشید و اسباب آرایش خانمش را به هم زد. من گفتم فخرالنسا باش!" (همان، ۵۰)

شازده به دنبال جلب توجه فخرالنسا، برای دستیابی به این هدف از هیچ کاری دریغ نمی‌کند. تمام تلاش شازده این است که عشق فخرالنسا را به دست بیاورد؛ اما راهی که برای دستیابی به این هدف انتخاب کرده است راه خلاف هنجار است. او با کلفت خانه مراوده دارد، از وی می‌خواهد شکل فخرالنسا شود، مانند او لباس بپوشد و آرایش کند، و اداهای او را تقلید کند؛ در واقع شازده هدفی ندارد جز اینکه به هر ترتیب توجه فخرالنسا را به خود جلب کند. شازده شخصیت مهرطلبی است که به شدت از تنهایی رنج می‌برد و قصد دارد در این تنهایی و درماندگی به فخرالنسا تکیه کند؛ از این رو با تداعی خاطراتی از مقاطع مختلف زندگی فخرالنسا و برای متأثر کردن او سعی می‌کند حس نیاز خود به توجه و محبت را به او منتقل کند. عدم دریافت محبت و خالی بودن جام وجود شازده از مهر فخرالنسا و سرزنش‌های پی‌درپی توسط او زمینه‌ی شکل‌گیری شخصیتی با نیاز مهرطلبی را در شازده فراهم کرده است.

۳.۳ نیاز به تحقیرگریزی (Infavoidance Need)

نیاز به تحقیرگریزی در شازده، هنگامی احساس می‌شود که فخرالنسا مغرضانه به توهین و تحقیر شازده، مشغول می‌گردد و در پی آن است که از لحاظ روحی بر شازده غلبه کند. فخرالنسا در برابر شازده مقاومت می‌کند و دائم او را مورد استهزاء قرار می‌دهد و شرارت‌ها، آدم‌کشی‌ها و شهوت‌رانی‌های اجدادش را یادآور می‌شود:

فخرالنسا می‌گفت: اینها که کار نشد، خودت را داری فریب می‌دهی. باید کاری بکنی که کار باشد. کاری که اقلاً یک صفحه از تاریخ را سیاه کند. تفنگ را بردار و برو کنار نرده‌های باغ. یکی را که از آن طرف رد می‌شود، نشانه بگیر و بزن. بعد هم بایست و جان‌کندنش را نگاه کن. اما اگر از کسی بدت آمد، اگر دیدی که طرف دارد یک بیت شعر را غلط می‌خواند و یا بینی‌اش را می‌گیرد و یا حتی پاهایش را گذاشته است روی سکوی خانه‌ی تو تا بند کفشش را ببندد ماذون نیستی سرش را نشانه‌گیری. انتخاب

طرف هر چه بی‌دلیل‌تر باشد، بهتر است. از اجداد و ال‌تبار یاد بگیر، وقتی شکار پیدا نمی‌کردند آدم می‌زدند، بچه‌ها را، حتی می‌ایستادند و نگاه می‌کردند به دست‌ها و پاهایش که جمع می‌شد و تکان می‌خورد و به آن چشم‌ها که خیره به آدم نگاه می‌کرد (گلشیری، ۱۳۶۸: ۸۰).

فخرالنسا با طعن و تمسخر از بیماری شازده، زنان و جنایت‌های جد کبیر سخن می‌گوید. او شازده را مسخره می‌کند که چون اجدادش جلال و جبروت، زنان صیغه‌ای و رسمی ندارد و به او می‌گوید می‌تواند برای شروع فخری، خدمتکارش را داشته باشد: "فخری هنوز بکر است می‌خواهید پیشکش حضورتان کنم، هرچند می‌دانم در این مسابقه‌ی اجدادی چیزی نمی‌شوید". (همان، ۲۹)

فخرالنسا از آن جهت که شازده با یک کلفت رابطه دارد او را مورد سرزنش قرار می‌دهد: "فخرالنسا گفت: ... آن هم با یک کلفت سرخانه؟ آخر شازده‌ای گفتند، کلفتی گفتند. اگر مردم بفهمند؟ شازده گفت: به جهنم". (همان، ۵۳)

خواندن دفتر خاطرات پر از خشونت‌های اجدادی، شکنجه شدن پدر فخرالنسا به دست پدربزرگ و رفتارهای شازده با فخری و فخرالنسا، همگی باعث نفرت فخرالنسا از این خاندان شده است؛ بنابراین هر جایی که فخرالنسا حضور دارد، زبان لبریز از طعن و تمسخر هم وجود دارد. شازده هم برای مقابله با این فشار، ارتباط با فخری را در مقابل فخرالنسا علنی می‌کند؛ در حالی که مایوس از جلب محبت فخرالنسا به قمار و مشروب نیز روی می‌آورد. فخرالنسا با مطالعه و تکرار خاطرات اجدادی، گذشته‌ها و تلخی‌های آنها را هر روز مرور می‌کند و با نفرتی که دارد در این مرور و یادآوری شازده احتجاج را همراهی می‌کند. او خاطرات خاندان را با طنزی تلخ و گزنده و طعنه‌آمیز برای شازده بیان می‌کند. فخرالنسا سعی دارد با تحقیر و تمسخر مغرضانه از لحاظ روانی بر شازده غلبه کند:

"می‌بینید شما چقدر عقید. جد کبیر آن شب با یک دختر، تازه آنهم گرجی..." شازده گفت: "این شکار زدنشان چندان تعریفی ندارد. هر کس می‌تواند از دو سه ذرع فاصله آن هم با چهار پاره ... " فخرالنسا خندید: "دخترها چی؟... اینجور اسب‌ها به درد مسابقه نمی‌خورند. اسب پیشکشی بهتر سواری می‌دهد" (همان: ۳۹).

در برابر این جملات تحقیرآمیز سیل تخریب روحی از جانب فخرالنسا به شازده سرازیر می‌شود و او به عنوان آخرین بازمانده‌ی خاندان، با این یادآوری‌ها تحقیر می‌شود و این تحقیرها تسکینی بر دل پر از نفرت فخرالنسا است. شازده در مرور ذهنی خاطرات در

بخش‌هایی از داستان حالت چشم‌های فخرالنسا را توصیف می‌کند و در پس این توصیف‌ها به روشنی می‌توان تحقیری که از جانب فخرالنسا به او شده را شاهد بود. شاید به دلیل همین تحقیرهاست که شازده تا لحظه‌ی مرگ فخرالنسا حالت چشم‌های او را در نظر دارد و با این وجود حتی نمی‌داند چشم‌های فخرالنسا خیره بود یا نبود.

چنان که در آخرین لحظات عمر فخرالنسا از فخری می‌پرسد: "عینکش را زده بود؟ گفت: بلی شازده. به آسمان نگاه نکرد؟ گفت: نمی‌دانم". (همان، ۸۵)

"پشت شیشه‌های عینک پلک نمی‌زد. من که نمی‌توانستم توی خانه بند شوم، نصف شب می‌آمدم مست که نینم چشمانش را، که چهره‌اش آرام شده باشد، که عینکش را برداشته باشد، که پلک‌هایش بسته باشد." (همان، ۸۱)

"فخرالنسا بود، نگاهش کردم، نگاهم کرد، از پشت همان شیشه‌های عینک چشم‌هایش هنوز زنده و سیاه بود." (همان، ۷۵)

"مثل اینکه در مجموع آن خطوط کنار لب‌ها، آن چشم‌ها و حتی چرخش لب‌ها چیزی بود که آدم را می‌ترساند. آدم حس می‌کرد که چقدر کوچک و حقیر است، حالا اگر نوه والا حضرت هم، هست، باشد کاش می‌مردم." (همان، ۷۶)

شازده از چشمان سرزنش‌بار فخرالنسا هراس دارد، این چشم‌ها به او حس حقارت می‌دهند؛ به همین دلیل شازده نمی‌خواهد با آن چشمان پر از شماتت روبه‌رو شود و هر جا با فخرالنسا ملاقاتی دارد در پشت سر او قرار می‌گیرد: "شازده نفهمید چطور آن همه پله را بالا رفت، به مهتابی رسید. فخرالنسا پشت به او نشسته بود." (همان، ۳۳)

فخرالنسا با طعنه‌های خود سعی در خوار و خفیف کردن شازده دارد. او که از ارتباط همسرش با کلفت خانه آگاه است، سنجیده سخن می‌گوید و با آرامش کامل تمام ابعاد روحی و شخصیتی شازده را لگدکوب می‌کند و شازده را پس می‌زند: "هیچ وقت نگفت: "تو خوبی شازده؟" هرچه کردم نگذاشت تن برهنه‌اش را ببینم. می‌گفت: خوش ندارم شازده. خندید آنقدر بلند خندید که چشم‌هایش پر از اشک شد." (همان، ۹۰)

شازده در دنیای واقعی هبوط کرده است و در دنیای ذهنی هم ملامت می‌شود. اعضای خانواده‌اش یک به یک در ذهن و افکار او زنده می‌شوند و خاطراتش تکرار می‌شود، که این امر نتیجه‌ای جز سرزنش و آگاهی بیشتر به ناتوانی خود نیست. شازده ستمگری‌های پدر بزرگ را از خاطر می‌گذراند. پدر بزرگی که در دنیای ذهن او بیدار می‌شود و او را

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی ... (فیروز اسماعیل‌زاده و حمیده سعیدی) ۲۷

سرزنش می‌کند. زمانی که شازده احتجاب صندلی اجدادی را می‌فروشد، پدر بزرگ وارد صحنه می‌شود:

"باور بفرمایید صندلی جنابعالی برای من بیشتر از این پول‌ها ارزش داشت و پدر بزرگ داد زد: تو حتی از سر این یکی هم نگذشتی. و عصای دسته نقره‌اش را بلند کرد تا بزند روی قوزک پای نوه‌اش و نزد و گفت: "درست است که من کلی از زمین‌هایم را فروختم تا خرج پدر سوختگی‌های پدرت را بدهم اما تو... تف! مرا فقط به ۱۰ هزار تومان فروختی!" (همان، ۱۹).

بیگانگی شازده از خود و فاصله‌اش با من‌آرامانی که با نگاهی سرزنش‌بار به او می‌نگرد، روان‌پریشده‌ی او را به کانونی از ناتوانی بدل می‌سازد و او را به سوگ خویش و جهان پیش رویش می‌نشانند.

۴.۳ نیاز به عمل متقابل (Counteraction Need)

وقتی که شخص در آستانه‌ی شکست یا آماج حملات تحقیرآمیز قرار بگیرد نیاز به عمل متقابل در او شکل می‌گیرد. شازده در مقابل سرزنش‌ها و تحقیرهای فخرالنسا نیاز به عمل متقابل را از خود بروز می‌دهد و با پرخاشگری و خویشتن‌پایی به مقابله با او برمی‌خیزد و با آزار فخری و فخرالنسا به تقویت روحیه‌ی خود می‌پردازد. او در مقابله با این تحقیر، فخری را وادار می‌کند مانند فخرالنسا لباس بپوشد و رفتارهای او را تقلید کند. شازده تا جایی از تنبیه روح و شخصیت فخرالنسا لذت می‌برد که فخری را وادار به خنده‌های بلند می‌کند و در مقابل چشم‌های فخرالنسا به فخری نظر دارد. شازده که بیماری، سادیسمی است با اذیت و آزار فخری گویا انتقام تمام حقارت‌های خود را از فخرالنسا می‌گیرد. شازده فردی ضعیف است که قدرت، اراده و جبروت اجدادی خود را ندارد و اگر تسلطی از او دیده می‌شود، تسلط بر فخری و مراد، به عنوان ناتوان‌ترین شخصیت‌های رمان است، ولی با وجود ضعف و ناتوانی، می‌خواهد خود را بانفوذ جلوه دهد. شازده بازمانده‌ی مفلوک خانواده‌ی قجری از تمام شکوه ظاهری اجدادش، ثروتی هنگفت، همسر بیمار و کلفتی مسخ شده دارد. مردی که کلفت و همسرش را تحقیر می‌کند و کلفت را بدل به همسرش می‌کند. او قمار باز است و به این طریق می‌خواهد حس خودبرتتری خود را به همسر و کلفت نشان دهد. این حس برتری‌جویی در غصب و سوزاندن کتاب‌های اجدادی و گفتار خشونت‌آمیز با تخریب فخرالنسا کاملاً آشکار است:

"می‌خواهم کتاب‌های تو را غصب کنم". (گلشیری، ۱۳۶۸: ۱۱)

"نشسته بود کنار بخاری و کتاب‌ها را می‌انداخت میان آتش. می‌گفت: "فخرالنسا زیر و روش کن تا همه‌اش بسوزد" گفتم: شازده اینها خیلی با ارزشه". گفت: زیر و روش کن فخرالنسا". (همان: ۵۹)

سوزاندن کتاب‌های فخرالنسا، گرچه گریز شازده از هویت‌مندی اجداد خویش را نشان می‌دهد، اما نوعی حصر و شکنجه برای فخرالنسا محسوب می‌شود. وقتی شازده دست به سوزاندن کتاب‌های اجدادی می‌زند، در واقع می‌خواهد ذهن خود را از سرنوشت شوم آنها پاک کند. شازده عاشق فخرالنسا است، اما بی‌احساسی و واپس‌زنی‌های همسرش که با برتری‌طلبی عمیق همراه است، او را آزار می‌دهد. "شازده در تلاش است تا از طریق تعامل با فخرالنسا، جایگاه خود را تثبیت کند، اما این رابطه یک طرفه باقی می‌ماند" (میرمرتضوی، ۱۴۰۲: ۲۸). شاید روحيات فخرالنسا نیز در شکل‌گیری این شرایط بی‌تأثیر نباشد. او زنی سردمزاج و بی‌عاطفه است که با شازده به صورت رسمی برخورد می‌کند و از او دوری می‌کند و همین امر سبب می‌شود شازده در جست‌وجوی خود حقیقی و عشق گم شده به گذشته پناه ببرد. شازده خویشان خویش را فراموش کرده است و در انبوهی از خاطرات، عکس‌ها و وسایل کهنه به دنبال هویت سرکوب شده‌ی خود است. در واقع می‌توان گفت بحث خودبرتربینی شازده، واکنش ناخودآگاه در برابر تمامی تحقیرها و بی‌اعتنایی‌هایی است که از سوی جامعه، همسر و اطرافیانش دیده است؛ که ریشه در ظلم و ستم اجدادی او و رفتارهای ناپه‌نجار و ظالمانه‌ی شخص شازده نیز دارد. به نظر می‌رسد با بزرگ شدن شازده در چنین خاندانی وجه "نهاد" در ساختار شخصیتی و زندگی حال و آینده‌ی او نقش مهمی را به جای وجه "من" و "فرامن" بازی کرده است.

نیاز به عمل متقابل با نیازهایی همچون خویشان‌پایی و تحقیرگریز آمیخته شده است. علت این آمیختگی به خاطر عملکرد این نیازهاست که تقریباً واکنش‌های متشابهی در مقابل پرخاشگری دیگران از خود بروز می‌دهند. در مثال‌های مربوط به خویشان‌پایی و تحقیرگریز می‌توان نمونه‌های عمل متقابل را هم جست‌وجو نمود.

هر نیاز در کنار استقلال‌ی که دارد می‌تواند با نیاز دیگر هم‌پوشانی داشته و مکمل نیاز دیگر باشد. به عقیده‌ی موری نیازها می‌توانند با یکدیگر ارتباط درونی داشته باشند، همدیگر را تقویت کنند و برای کمک کردن به ارضای نیازهای دیگر برانگیخته شوند؛ مثلاً برای ارضا کردن نیاز به پیوندجویی به وسیله‌ی همراه بودن با دیگران، شاید لازم

باشد محترمانه با آنها برخورد شود؛ بدین ترتیب نیاز به احترام برانگیخته می‌شود در این مورد نیاز به احترام تابع نیاز به پیوندجویی است. موری از آن به تابعیت نیازها یاد می‌کند (Murray, 1947:77).

۵.۳. نیاز جنسی (Sex Need)

شازده احتجاب، فخری را آزار می‌دهد، آزارهای او امور جنسی و غیرجنسی را در بر می‌گیرد. شازده، تمایلات سادیسمی دارد و فخری، شریک جنسی مازوخیستی را آزار می‌دهد. بیماری سادیسم به کسب لذت جنسی از طریق شکنجه دادن و ایجاد درد جسمی و روحی برای دیگران اطلاق می‌شود. سادیسم حالتی است که در آن تکانه‌ی جنسی به صورت میل به زدن و بدرفتاری یا تحقیرکردن محبوب تظاهر می‌کند. در فرهنگ جامع روان‌پزشکی تعریف کرده‌اند: معمولاً فرد مبتلا به سادیسم، آزار خود را متوجه شریک جنسی می‌کند که به مازوخیسم مبتلاست. برخی دلایلی که برای سادیسم ذکر شده عبارتند از: اختلال هورمونی، رابطه‌ی بیمارگونه، سابقه‌ی آزارجنسی و وجود اختلالات روانی. (کاپلان، ۱۳۷۹: ۳۷۰) علت این رفتار شازده، ریشه در کودکی او دارد. منیره خاتون، زن عقدی پدر بزرگ، با خسرو که کودک است رفتارهای جنسی دارد:

"منیره خاتون خسرو را بلند کرد و به سینه‌اش چسباند. پستان‌هایش گرم بود. داشت می‌خندید، گفت: "خسرو خان خوش می‌آد؟" ... دو چفته زانوی شازده را گرفته بود و به خودش می‌مالید، گفت: "خوشت می‌آد خسرو خان؟" و بیشتر می‌مالید... شازده چندشش شد و حس کرد که تنش برهنه شده است. انگشت‌های چاق و عرق کرده منیره خاتون هنوز می‌مالید. گفت: "خوشت می‌آد، خوش می‌آد؟" شازده هیچ خوشش نمی‌آمد. (گلشیری، ۱۳۶۸: ۴۲-۴۳).

شازده روی ران‌های بزرگ منیره خاتون نشسته بود. دو پایش میان آن دو توده‌ی گوشت بود. منیره خاتون هنوز می‌مالید... منیره خاتون نفس نفس می‌زد. طاق باز خوابیده بود. شازده گرمش بود، گفت: "می‌خوام برم، دیگه نمی‌خوام بازی کنم. بدم می‌آد، بدم می‌آد" (همان، ۴۴).

و این لذت از تماس با آلت جنسی کودک به نوعی شکستن تابوهای حرم در خاندان قجری است که توانی مانند کچل کردن، به میخ کشیدن، کور شدن، داغ شدن و در نتیجه دیوانه شدن پیش می‌رود:

پلک‌هایش بسته بود. گفتم: "الله آقا، سرش را چرا تراشیده‌اند؟" ... پیراهنش پاره بود... دست‌هایش را به دو تا میخ طویله بسته بودند... ناله می‌کرد... گفتم: "تویی خسرو خان، می‌آی بازی کنیم؟ خندید... گفتم می‌ترسم... منیره خاتون داد می‌زد: "می‌آی بازی کنیم خسرو خان؟ می‌خوای سوار اسب لخت بشی، هان؟ سوار منیره خاتون، زن عقدی حضرت والا، هان؟... هنوز می‌خندید، بلند "الله آقا گفتم: "من که گفتم دیوانه شده... داغش کردند، دو تا دستش را گرفتند و با آهن سرخ کرده داغش کردند (همان، ۴۷).

شازده برای مجبور کردن فخری به آنچه که خود می‌خواهد همواره به زور متوسل می‌شود و با کتک زدن فخری، او را وادار می‌کند که مانند فخرالنسا خود را بیاراید، این وضعیت را پیش از همه در صحنه‌ای مشاهده می‌کنیم که شازده فخری را زده است.

"فخری گریه کرد و صورتش را که از کشیده‌های شازده گر می‌کشید میان دست‌هایش پنهان کرد؛ اما فخری دست‌های شازده را چسبید لب‌هایش را گذاشت روی پوست دست شازده داغ بود." (همان: ۳۵)

شازده احتجاب در شهوت‌رانی، قساوت و سنگدلی مانند اجدادش رفتار می‌کند. با کلفت خانه آن هم به صورت نامشروع رابطه برقرار می‌کند؛ حتی از حضور همسرش نیز ابا نمی‌کند و در جلوی چشمان باز جنازه‌ی او با فخری در می‌آمیزد: خون داشت از کنار لبش به شمد نشت می‌کرد و هی پهن‌تر می‌شد. گفتم:

"شازده جون، جلو مرده خوب نیست" شازده صورتمو برگردوند و لپمو گاز گرفت... جیغ زدم شازده گفت: "آره همین‌طور خوبه." (همان: ۵۱)

در این بخش از رمان، غلبه‌ی نیاز جنسی در روان شازده غوغا می‌کند که جملگی مبین اوج تسلط نهاد بر شخصیت شازده است. در واقع اصرار نهاد در زندگی شازده، بر تسلط تمایلات بی‌قید و شرط ناشی از غلبه‌ی نیاز جنسی صحه می‌گذارد. بنابراین با وجود غلبه‌ی این نیاز در شخصیت شازده می‌توان نتیجه گرفت که من شخصیتی او نمی‌تواند میان نهاد و فرامن توازن ایجاد کند؛ از این‌رو در غریزه‌ی جنسی غوطه‌ور می‌شود و من شخصیتی او در کشاکش میان فخری و فخرالنسا به جانب نهاد متمایل می‌شود و با فخری که نماد وجه نهاد شخصیتی شازده است، ارتباط نامشروع برقرار می‌کند. از وجود این نیاز می‌توان به از بین رفتن بخش "فرامن" شخصیت پی‌برد. این موضوع که شازده تمایل به ارتباط نامشروع با فخری دارد به نوعی از نظر اجتماعی غیر قابل پذیرش است. این نتیجه از آن حاصل می‌شود که "فرامن" در شخصیت او کارکرد خود را از دست داده است.

۶.۳ نیاز به پرخاشگری (Aggression Need)

موری در تعریف "من" به این موضوع اشاره دارد که "من" ضمن کنترل منطقی شخصیت، سازمان‌دهنده‌ی اصلی کل رفتار است" (شولتز، ۱۳۷۷: ۲۲۱). در رمان شازده احتجاب وقتی شازده اقدام به پرخاشگری می‌کند، این بخش از شخصیت او دیگر فعالیتی ندارد و ویژگی اصلی خود یعنی کنترل رفتار فرد را از دست داده است. به گفته‌ی "آدلر" گرایش به حقیر شمردن، روشی است برای احساس برتری به واسطه‌ی خفیف کردن هم‌نوعان. صاحب‌زور و قدرت تمام ویژگی‌های یک فرد برتری‌طلب را دارد" (آدلر، ۱۳۷۹: ج ۱ / ۱۳۸). شازده نیز نیاز به پرخاشگری را برای مدیریت اضطراب و کاهش تنش روانی ضروری می‌بیند و در مقابل خرد انگاشتن و تحقیر فخرالنسا، پرخاشگری خود را نمایان می‌کند. شازده در اواخر عمر فخرالنسا به بدترین شکل با او رفتار می‌کند، گویی همسرش و کلفت‌خانه فرق چندانی ندارد:

"گفتم: "من نمی‌خواهم این پیراهن را بپوشم. اقلاً یک پیراهن دیگر برایم بخر" گفت: "می‌توانی پیراهن فخری را بپوشی و یا لچکش را به سرت ببندی". (گلشیری، ۱۳۶۸: ۲۰)

مراوده با کلفت خانه باعث آزار روحی و روانی فخرالنسا است:

هرچه گفتم فخری جان وقتی شازده سر به سرت می‌گذارد اینقدر بلند نخند. دختر عین خیالش نبود با آن کمر کلفت و کفل‌های گنده‌اش باز می‌خندید. شازده نصف شب که می‌آمد باز می‌رفت توی اتاق فخری. توی آن رختخواب کهنه فخری را بغل می‌کرد. دست‌های فخری را دور گردن خودش حلقه می‌کرد (همان، ۹۱).

فخرالنسا از فخری می‌خواهد همه‌ی چلچراغ‌ها را روشن کند؛ سپس خودش تمام ساعت‌ها را کوک می‌کند. صدای عقربه‌ها باعث اعتراض شازده می‌شود ولی فخرالنسا فقط می‌خندد:

"و ساعت جد کبیر را برداشت کوک کرد. ساعت پدر بزرگ و پدر را، بعد ساعت‌های جیبی را هم کوک کرد" (همان: ۱۱)

"فخرالنسا، من دارم کلافه می‌شوم". (همان، ۸)

کوک کردن ساعت‌ها توسط فخرالنسا همچون جریان بخشیدن دوباره به زندگی شازده است؛ که این مساله همواره با اعتراض شازده مواجه می‌شود. در شازده احتجاب رفتارخسونت‌آمیز علیه فخری بسامد بالایی دارد. شازده هر شب با فخری رفتاری پرخاشگرانه دارد و او را وادار به رابطه‌ی جنسی می‌کند. یکی از خسونت‌آمیزترین صحنه‌ها در رمان، لحظه‌ای است که شازده در کنار جسد فخرالنسا با فخری رابطه برقرار می‌کند. این امر در لابه‌لای تک‌گویی‌های فخری مشخص می‌شود: "موهایم را چسبید گفت: نگاه کن فخرالنسا، فخری مرد، مرد. همان‌طور موهایم را از پشت سر گرفته بود". (همان، ۸۴)

شازده، فخری را تحت شکنجه‌های روحی و روانی وادار می‌کند که مانند فخرالنسا لباس بپوشد، آرایش کند و مانند او رفتار کند. این خسونت شازده در برابر جسد فخرالنسا، ستمگری شازده و اجدادش را به‌خوبی نشان می‌دهد:

و شازده احتجاب که می‌دانست فخری آن‌همه دست و پا چلفتی است و همه‌اش یادش می‌رود دو طره‌ی موهایش را روی پیشانی رها کند، داد زد: این‌همه سرخاب روی لپ‌های چاق‌ت نمال. تو باید یاد بگیری که مثل فخرالنسا خودت را بزرک کنی، می‌فهمی؟ تازه این خال صاحب‌مرده را باید گوشه‌ی چپ لب‌ها گذاشته باشی نه روی پوزه‌ی دهاتی‌ات. فخری گریه کرد و صورتش را که از کشیده‌های شازده، گر می‌کشید میان دست‌هایش پنهان کرد. تو هم سعی کن صورتت را مثل فخرالنسا بزرک کنی، موهایت را روی پستان‌هایت بریز، این چند تار را روی پیشانی‌ات. هر شب هم پیراهن تور سفید یخه‌دالبری را تنت کن (همان، ۲۷).

چشم‌های شازده نشانگر خشم بسیار زیاد اوست: "گفتم چه کار می‌خواهی بکنی شازده؟ با لگد زد زیر پیراهنم را پاره کرد، چه چشم‌هایی! سرخ سرخ، مثل دو کاسه خون". (همان، ۶۷)

حالت مالیخولیایی شازده و خسونت او در رفتارش با فخری پس از مرگ فخرالنسا به خوبی به تصویر کشیده شده است. شراب‌خواری شازده یکی از عوامل بروز خسونت‌های فیزیکی علیه فخری است: "تلخ بود. گفتم:

"شازده من نمی‌خورم" گفت: "فخرالنسا باید بخوری" و زد. همه‌اش با پشت دست می‌زند، آن هم توی صورتم. این طرف پیشانی‌ام داغ شد، بعد دست‌هایم. شازده گفت: "باز بخور فخرالنسا" گفتم: "نمی‌خورم" نگاهم کرد. ترسیدم". (همان، ۵۸)

لحن گفت‌وگوی موجود در رمان ارتباط ارباب-نوکری را بین شازده و مراد نشان می‌دهد: مراد گفت: "شازده این اسب‌ها، این کالسکه... " شازده گفت: " به جهنم. به جهنم." (همان، ۵۷)

همچنین در گفت‌وگوی ارائه شده میان شازده و فخری قدرت و تسلط شازده آشکار است. شازده به فخری می‌گوید پرده‌ها را بکشد تا چراغ‌های خیابان را نبیند و هنگامی که فخری می‌گوید، بگذارد هوا عوض شود شازده با پرخاشگری می‌گوید: "توخفه شو. کاری که گفتم بکن. پس اقلاً اجازه بفرمائید این قاب عکس‌ها را پاک کنم. نه لزومی ندارد، فهمیدی؟ تو فقط باید به آن اتاق‌ها برسی." (همان، ۱۰)

شازده با لحنی تند فخری را مورد خطاب قرار می‌دهد و با الفاظی رکیک او را به کار وادار می‌کند. این نوع برخورد تنها منحصر به فخری و مراد نیست و شازده با افراد دیگر رمان هم با خشونت رفتار می‌کند. پدر فخری یکی دیگر از این افراد است که شازده رفتاری توهین‌آمیز با او دارد و با لحنی تند برخورد می‌کند:

گفت: "اگر فخری را عقد نکنی می‌روم عارض می‌شوم" گفت: برو هر غلطی می‌خواهی بکن پولش دادم هر ماه مقرری‌اش را سر موعد می‌رساندم." (همان، ۷۴) "حیدرعلی گفت: "شازده من چهل سال نوکری این خانواده را کردم. حالا کجا می‌توانم بروم؟" شازده گفت: "قبرستان" حیدرعلی گفت: "پس دخترم چی شازده؟" شازده گفت: "فخری مرد، حیدرعلی، فخری مرد." (همان، ۵۷)

شازده در مقابل جنازه‌ی فخرالنسا با حالتی جنون‌آمیز اقدام به آمیزش با فخری می‌کند و وقتی فخری سعی می‌کند که مرگ فخرالنسا را به شازده بفهماند با پرخاشگری شازده مواجه می‌شود:

"خون گوشه‌ی لبش لخته شده بود. زیر شیشه‌های تار عینکش چشم‌ها هنوز باز بود، مثل دو کاسه‌ی سفید. گفتم: "شازده، تمام کرد." گفت: "تو خفه شو." (همان، ۶)

گلشیری اوج خشونت جنسی شازده را با توصیف جنون‌آمیز شازده با فخری در برابر جسد فخرالنسا به تصویر کشیده است.

۷.۳ نیاز به خویشتن‌پایی (Defedance Need)

شازده برای گریز از تحقیرها و سرزنش‌های فخرالنسا، نیاز به خویشتن‌پایی را در خود لازم می‌بیند. این نیاز واکنشی در شخصیت شازده، بیشتر با عمل پرخاشگری او نمایان می‌شود. شازده برای دفاع از خود با لحنی پرخاشگرانه به بازسازی روحی خود و خویشتن‌پایی می‌پردازد. او از این مولفه‌ی روان‌شناختی برای دفاع از خود بهره می‌گیرد تا ضمن برجسته کردن نقطه ضعف فخرالنسا، تعادل را در این تقابل حفظ کند. زمانی که فخرالنسا با زبانی تلخ و گزنده شازده را تحقیر می‌کند و گذشته‌ی او را یادآور می‌شود، شازده در مقابل این تحقیر سکوت نمی‌کند و برای جبران آن تحقیرهای روان‌شکن، عکس‌العمل نشان می‌دهد. او برای غلبه بر اضطراب و نشان دادن برتری و قدرت خود، ارتباط با فخری را به رخ می‌کشد، که در سراسر رمان این ارتباط به تصویر کشیده شده است:

"شازده توی تاریکی ایستاده بود، داشت دست‌های سردش را به تن برهنه‌ی فخری می‌کشید. آهسته رفتم نزدیکش. دستم را گذاشتم روی شانه‌اش. گفتم: "شازده قباحه دارد. پس اقلأً مثل جگ کبیرت عقدش کن" شازده برنگشت. داشت گردن فخری را می‌بوسید" (گلشیری، ۱۳۶۸: ۵۵).

۸.۳ نیاز به آسیب‌گریزی (Harmavoidance need)

فضای حاکم بر رمان، فضایی حاکی از توهّم، مرگ و ترس از آن، زندگی به پایان رسیده و پوچی است که فضای رمان را تیره ساخته است. شازده از مرگ گریزان است و به آرزوی بی‌مرگی دست پیدا نمی‌کند. مرور خاطرات در ذهن شازده بیانگر تلاش او برای غلبه بر زمان و مرگ است. وجود ساعت‌های از کار افتاده رکود و پایان زندگی شازده را خاطر نشان می‌سازد. این رکود بعد از مرگ فخرالنسا پررنگ‌تر شده است و به شکل تکرار فخرالنسا در فخری به زور و اضطراب شازده در آمده است:

"وقتی دید که دیگر نمی‌تواند، فهمید که باید شروع کند و سرفه کرد و فخری میز را چید و رفت توی اتاق خودش، کلید را زد و روبه‌روی آینه نشست".
(گلشیری، ۱۳۶۸: ۶۰)

شازده سعی دارد فخرالنسایی دیگر از فخری بسازد. خلق دوباره‌ی شخصیت‌ها از میان عکس‌ها و زندگی دوباره بخشیدن به آنها برای فرار شازده از زمان و مرگ است. شازده در

این تداعی‌ها سعی می‌کند فخرالنسا را زنده کند و عکس‌ها دستاویز او برای خلق دوباره‌ی آنها شده است. مبارزه با زمان و مرگ با رستاخیز شخصیت‌ها از میان قاب عکس‌ها در ذهن شازده نمود یافته است. وقتی به سرفه‌های پدربزرگ فکر می‌کند، شیشه‌های رنگی اتاق را به یاد می‌آورد که می‌لرزد، او نیز مانند پدربزرگ سرفه‌های شدیدی می‌کند که گویی می‌خواهد شیشه‌های رنگی اتاقش را بشکند تا از این حصار مرگ رها شود. زمان که شمارش معکوسی برای رسیدن شازده به دیار مرگ است، عنصری مطرود به‌شمار می‌آید. شازده محصور در اتاقی است که مانند گورستانی او را در خود می‌بلعد و از این حصار راه‌گریزی نمی‌شناسد:

"باز همان دو دیوار سیاه و پرگو برگرد شازده کشیده شد دو دیوار با چشم‌های موریانه خورده‌شان در دو طرف او نشسته بودند و خسرو همه‌اش در این فکر بود که چگونه می‌تواند باز بگریزد." (همان، ۲۵)

فضای مرگ و نیستی بر چند صفحه‌ی آخر کتاب سایه انداخته است. نویسنده، در پایان رمان از تصاویر تجسمی معمولی برای تبیین مرگ شازده و از هم‌پاشی خاندان او استفاده کرده است. صدای جوییدن موش‌ها، صدای غرغز صندلی چرخدار مراد، عوعوی سگ‌ها و صدای خروس، که زمینه‌ساز مرگ شازده هستند، پایانی هراس‌انگیز برای داستان ترسیم می‌کنند:

"شازده فقط حرکت نرم چرخ‌ها را روی قالی حس کرد. موش‌ها داشتند چیزی را می‌جویدند" (همان: ۹۴)

صبح کاذب، همه اتاق را روشن کرد و از دور دست‌ها خروس‌ها می‌خواندند. شازده صدای عوعوی سگ‌ها را شنید و صدای حرکت چرخ‌ها را روی قالی و بعد صدای باز و بسته شدن در را. چرخ‌ها روی کاشی‌های سرسرا غرغز صدا می‌کرد و روی پله‌ها... (همان: ۹۴).

شازده از مواجهه با حقیقت تلخ گذشته و انحطاط خاندانش گریزان است. این نیاز باعث می‌شود که در توهمات و خاطرات خود غرق شود. در پایان داستان، شازده در فضای سرد و زمهریر از پله‌های سردابه که نماد گور و مرگ است پایین می‌رود، بدین ترتیب تلاش شازده برای غلبه بر مرگ نیز با شکست مواجه می‌شود.

۹.۳ سلطه‌جویی (Dominance Need)

تسلط در بسیاری از گونه‌ها اغلب با الگوهای رفتاری مرتبط است که شامل ارباب، اجبار و پرخاشگری است. فرد در این نیاز سعی می‌کند تا با متقاعد ساختن دیگران نظر خود را بر آنها تحمیل کند تا از این طریق اطرافیان خود را تحت کنترل خویش درآورد. شازده احتجاب تحت تأثیر میراث خانوادگی خود، به دنبال کنترل و سلطه بر اطرافیان است. این نیاز در رفتار او نسبت به کنیزک و دیگر شخصیت‌های داستان مشهود است. شازده در ابتدای رمان شخصیتی قدرتمند و سلطه‌جو به نظر می‌رسد که عظمت و شکوهی دارد، اطرافیانش از او حساب می‌برند و کاملاً مطیع او هستند و خواسته‌هایش را بدون مخالفت اطاعت می‌کنند. شازده مانند سلاطین و حکمرانان گذشته برای نشان دادن قدرت خود پا بر زمین می‌کوبد:

"فخری در را باز کرد اما تا خواست کلید برق را بزند صدای پا کوبیدن شازده را شنید و دوید پایین. فخرالنسا هم آمد و باز شازده پا به زمین کوبید." (گلشیری، ۱۳۶۸: ۵) "شازده پا به زمین کوبید. مگر نگفتم نیا بالا فخری؟". (همان، ۵۹)

البته این حکم‌فرمایی و قدرت‌نمایی ظاهری است و شازده فقط در برابر افراد ضعیف رمان می‌تواند از رفتار متکبرانه‌ی اجدادش تبعیت کند. او در برابر فخری و مراد با صلابت و تحکم سخن می‌گوید. مثلاً در برابر فخری که اصرار دارد پنجره را باز کند، فریاد می‌زند:

"تو خفه شو. فقط هر کاری که گفتم بکن" و یا به مراد می‌گوید: "مراد! باز کسی مرده؟ هان؟" "مراد باز که پیدایت شد، مگر صد دفعه نگفتم...". (همان: ۵)

ولی در حضور فخرالنسا با نوعی احترام و علاقه‌ی خاصی سخن می‌گوید که از آن صولت خبری نیست:

"فخری باید جون بکنه، نه تو". (همان، ۵۳)

شازده در دنیایی از خاطرات و توهمات زندگی می‌کند. او مدام به گذشته بازمی‌گردد و در ذهن خود با اجدادش، که نماد اقتدار مردسالارانه هستند، گفت‌وگو می‌کند. این شخصیت به‌نوعی درگیر سادیسم روانی است، زیرا رفتارهای خشونت‌آمیز اجدادش را بازتولید می‌کند و در روابط خود با فخرالنساء و فخری نیز نشانه‌هایی از تحقیر و سلطه‌گری دیده می‌شود (صاعدی، ۱۳۹۷: ۴۸).

رفتار انسان نه به وسیله‌ی نیروهای زیست‌شناختی بلکه به وسیله‌ی روابط میان فردی که شخص به ویژه در دوره‌ی کودکی در معرض آن‌ها قرار می‌گیرد، تعیین می‌شود. اضطراب و رفتار ناهنجار، حاصل روابط اجتماعی نامتعادل است که شخصیت سلطه‌جو در نهاد خانواده و جامعه شکل می‌گیرد؛ بنابراین محیط اجتماعی از عوامل اصلی در تیپ‌سازی این اشخاص، دخیل بوده است. شخصیت اصلی رمان نیز بنا به شرایط محیطی نامساعد که از احساس حقارت و تضاد درونی سرچشمه می‌گیرد، برای جبران به مکانیسم‌های دفاعی متوسل شده است که سلطه‌جویی برتری‌طلب جزو این تکنیک‌های دفاعی محسوب می‌شود و براساس این تکنیک‌ها، رفتارها و چارچوب شخصیتی و نوع تعاملات در محیط خانوادگی و جامعه شکل گرفته است.

۱۰.۳ فشار

فشار، عامل برانگیزاننده‌ی رفتارهای گوناگون است و فشارهای درونی و محیطی می‌توانند بر شدت و ضعف بروز این نیازها تاثیرگذار باشند. فرد برای برطرف کردن فشارهای سلطه یافته بر شخصیتش و همچنین رفع نیازهای ناشی از آن، دست به انجام اقداماتی می‌زند که ممکن است با افراط یا تفریط‌هایی نیز همراه باشد. از نظر هنری موری نیازها به علت وجود فشار در انسان خودنمایی می‌کنند و انسان برای رفع آنها و پاسخ دادن به نیازهای خود از راه‌های گوناگون بهره می‌گیرد. در رمان شازده احتجاب، فشار ناشی از محقق نشدن نیازها، به خصوص نیاز مهرطلبی و کمبود محبت، شازده را در مسیر نادرستی قرار می‌دهد تا بتواند نیازهایی که سرکوب شده را جبران نماید. هنری موری فشار را به نیروی وارده بر اشیا یا افراد که در رسیدن یا نرسیدن به اهداف دخالت دارند؛ یعنی اثر محیط و رویدادهای گذشته بر نیازهای کنونی و فعال کردن آنها تعریف کرد" (روتز، ۱۹۷۶: ۱۰۶). شازده در طول دوران کودکی خود فشار روحی شدیدی را متحمل شده است. زندگی در خاندانی پر از جنایت و رفتارهای ناهنجار زنانه مثل منیره‌خاتون، در این اضطراب بی‌تاثیر نیست. شازده در ناخودآگاه خویش، گذشته‌ی تاریک خاندانش را مسبب تمام مشکلات می‌داند. او عکس جدکبیر را می‌سوزاند؛ زیرا جدکبیر، نمادی از کودکی پرتنش و مضطرب اوست. شازده برخلاف پدراش که به حفظ میراث اجدادی مقید بودند، خانه را تعویض می‌کند، اشیای عتیقه را به مرد یهودی می‌فروشد و کتاب‌های خاطرات اجدادش را می‌سوزاند؛ کتاب‌هایی که همواره فخرالنسا می‌خواند تا به واسطه‌ی آن خودشان و

اجدادش را بهتر بشناسد. از نظر موری، هنگامی که فردی خاطرات یا تکانه‌هایی را که برایش اضطراب آورند رفع کند، از عامل تعدیل فشار استفاده کرده است. بیرون کردن مراد که همواره شازده را به یاد اجداد جنایت کارش می‌اندازد، سوزاندن کتاب‌ها و تعویض خانه نمایانگر استفاده‌ی شازده از این مکانیسم دفاعی است. مراد، کتاب‌ها و خانه یادآور گذشته‌اند؛ یادآور مرگ، یادآور جنایت و در عین حال یادآور پاکی از دست رفته؛ پاکی که در نهاد فخرالنسا بود و یادآور بی‌گناهی گنجشک‌هایی که چشم‌هایشان را با قلم تراش درآورده باشند" (گلشیری، ۱۳۶۸: ۳۴). بنابراین بیهوده نیست که شازده از آنچه یادآور این خاطرات است، می‌گریزد.

گلشیری در رمان شازده احتجاج داستان سیه‌روزی، مشکلات و نیازهای شازده را توصیف می‌کند. شخصیتی که عمده‌ترین ویژگی‌های شخصیتی او از محیط اجتماعی و فرهنگی و اوضاع حاکم بر محیط زندگی‌اش نشأت می‌گیرد. برخی از مشکلات اساسی و تاثیرگذار دوران کودکی منجر به رنج‌ها و آسیب‌های روانی می‌شود که نقشی بنیادین در زندگی و کنش‌های فرد در آینده دارد. این رنج‌های مهم و تاثیرگذار منجر به رفتارهای نابهنجار در ادوار مختلف زندگی شخص می‌شود. در شازده احتجاج، شخصیت شازده در کودکی شاهد ظلم خاندانش نسبت به عامه‌ی مردم و حتی خانواده‌اش بوده است، همین امر سبب بروز اختلالات روانی در شازده شده که نتایج آن در زندگی با فخرالنسا و برخوردی که با فخری دارد بروز می‌یابد. شازده احتجاج، در کودکی صدای خاکساری نوکران را در لابه‌لای تظلم شنیده است. صدای سرفه‌های پدربزرگ آن تلنگرهای سوهانی بر ذهن او هستند که خاطرات را زنده می‌کنند. تحقیرها، فریادها، ستم‌ها و خودکامگی‌ها همه در صدای سرفه‌ها یادآور استبداد اجدادی است، که بر ضمیر او چنگ می‌زنند. در قسمت‌های بسیاری از داستان، شازده از فخری می‌خواهد بلندبلند بخندد تا صدای سرفه‌های فخرالنسا را نشنود. گلشیری این سرفه‌ها را در طول روایت، همانند پرش‌های دردناکی بر روان شازده متذکر می‌شود:

فخرالنسا مثل پدربزرگ سرفه می‌کرد. فخری می‌گفت: "آخر شازده، بی‌خود که نمی‌شود خندید" با پر زیر بغلش را قلقلک می‌دادم یا کف پاهایش را، فخری به خودش می‌پیچید، آنقدر می‌خندید که چشم‌هایش به اشک می‌نشست. اما باز صدای سرفه‌ی فخرالنسا می‌آمد، سرم را می‌گذاشتم لای موهای فخری، گوش‌هایم را می‌گرفتم" (همان: ۹۱).

از طرفی شازده با سرفه‌های پی‌درپی سعی می‌کند نگاه‌های پر از سرزنش پدر بزرگ، فخرالنسا و دیگر اعضای خانواده را فراموش کند:

"گاهی که سرفه شانه‌هایش را می‌لرزاند... تا نگاه‌های شماتت بار پدر بزرگ، مادر بزرگ، پدر، مادر، عمه و حتی فخرالنسا را از یاد ببرد". (همان، ۶)

به علت طعنه‌های فخرالنسا، شازده در ذهنش خود را مانند اجدادش تصور می‌کند که زیر درخت نسترن نشسته و محکوم را پیش او گردن می‌زنند و یا برای محکوم خفیه‌نویس تعیین می‌کند:

اگر مثل اجداد و ال‌تبار می‌توانستم زیر درخت نسترن روی تخت مرصع بنشینم و فرمایش بفرمایم که نوکرها، جلاد و محکوم را بیاورند. دست محکوم را باید بست، آن هم از پشت. یک شب یا یک هفته یا یک ماه توی سیاهچال کند به پا و زنجیر به گردن ماخود داشت (همان، ۸۰).

شازده با زور گفتن به فخری فشار خود را تعدیل می‌کند. او به هر طریقی می‌کوشد تا هر آنچه را که از گذشته به او وصل می‌شود را از بین ببرد. خاطرات اجدادی‌اش را که فخرالنسا برایش می‌خواند به آتش می‌سپارد. اسباب‌خانه را در کار قمار می‌بازد. اجدادش یکی‌یکی از قابی غبار گرفته به یاری درون شازده به بیرون می‌آیند؛ و سپس محو می‌شوند. فخرالنسا نیز برای اینکه تنش خود را که بر اثر سنت حاکم و فرهنگ جامعه تباه شده بود را کاهش دهد از عامل مخالفت یا انکار استفاده می‌کند تا از این طریق خود را آرام کند. به نظر موری هدف نهایی در زندگی کاهش دادن تنش است. علاوه بر این‌ها فخرالنسا برای اینکه این فشار را از خود دور کند به شراب خواری هم روی می‌آورد. در رمان شازده احتجاب، دو مفهوم آلفا پرس و بتا پرس را می‌توان در تحلیل بحران‌های روانی و اجتماعی شخصیت اصلی بررسی کرد: آلفا پرس در این رمان شامل انحطاط طبقه اشرافی، مرگ نزدیکان، تغییرات اجتماعی و فشارهای خانوادگی است که بر رفتار و تصمیمات شخصیت اصلی اثر می‌گذارند و شازده احتجاب را به انزوا و فروپاشی روانی می‌کشاند. بتا پرس شامل برداشت‌های ذهنی و خاطرات تحریف شده شازده احتجاب از گذشته است که باعث می‌شود او در توهمات و نوستالژی غرق شود. این تحلیل نشان می‌دهد که شخصیت شازده احتجاب تحت تأثیر فشارهای محیطی و ذهنی قرار دارد که در نهایت او را به بحران هویت و نابودی می‌کشاند. نظریه فشار هنری موری بر این باور است که شخصیت افراد تحت

تأثیر نیازهای درونی و فشارهای محیطی شکل می‌گیرد. اگر بخواهیم شخصیت شازده احتجاب را از این منظر بررسی کنیم، می‌توانیم به چند عامل کلیدی اشاره کنیم: فشارهای خانوادگی و تاریخی: شازده احتجاب تحت تأثیر میراث خانوادگی خود قرار دارد. او در تلاش است تا هویت خود را از طریق گذشته‌اش تثبیت کند، اما این فشار باعث بحران هویت و انزوای روانی او می‌شود. فشارهای اجتماعی و طبقاتی: جامعه‌ای که شازده در آن زندگی می‌کند در حال تغییر است و ارزش‌های اشرافی در حال فروپاشی هستند. این فشار اجتماعی باعث می‌شود که او درگیر نوستالژی و توهمات شود و نتواند با واقعیت کنار بیاید. فشارهای روانی و درونی: شازده احتجاب با سایه‌های روانی خود در کشمکش است. او از مواجهه با حقیقت تلخ گذشته گریزان است و در تلاش برای فرار از واقعیت به خاطرات و توهمات پناه می‌برد. بر اساس نظریه موری، این فشارها باعث تنش روانی در شخصیت شازده احتجاب می‌شوند و در نهایت او را به فروپاشی ذهنی می‌کشانند.

۱۱.۳ طبقه‌بندی نیازها از نظر هنری موری

موری نیازها را به سه طبقه کلی و یک طبقه جزئی تقسیم نموده که میزان استفاده‌ی شخصیت اصلی رمان از نیازها را می‌توان در این دسته‌بندی نشان داد. در طبقه‌بندی کلی اول، شازده احتجاب بیشتر از نیازهای حفظ‌کننده برای تقلیل فشار روانی خود استفاده کرده است و سعی دارد تا با بهره‌گیری از این دسته نیازها، بیشتر به تمایلات فیزیولوژیک خود پاسخ دهد. نیازهای آسیب‌گریزی، پرخاشگری، میل جنسی و سلطه‌جویی در دسته‌ی نیازهای حفظ‌کننده و نیازهای فهم و مهرطلبی در دسته‌ی نیازهای سازنده قرار می‌گیرند.

طبقه‌بندی کلی دوم نیازهای "آشکار" و "پنهان" هستند. در رمان مورد بررسی این‌گونه به نظر می‌رسد که شازده احتجاب به صورت ناخودآگاه از هر دو دسته به صورت یکسان استفاده کرده است. موری بر این عقیده بود هنگامی که دو یا چند نیاز به صورت همزمان روی می‌دهند و مناقشه‌ای بین آنها پدید می‌آید، ابتدا باید مهم‌ترین نیاز برطرف شود و در پی آن نیازهای بعدی. برخی از نیازها نسبت به دیگری ارجح هستند و بر سایر نیازها برتری دارند و در صورت برطرف نشدن امکان دارد که به اضطراب مبدل شود. با این وجود می‌توان سایر نیازها را به صورت هم‌زمان برطرف کرد. به عنوان مثال ممکن است هنرپیشه‌ی تئاتر با حضور بر روی صحنه و اجرای نمایش خود به صورت هم‌زمان نیاز به موفقیت و نیاز به خودنمایی را در خود ارضا کند" (گنجی ۱۳۹۳: ۳۸۱).

طبقه‌بندی کلی سوم نیازهای "اثرگذاری" و "کیفیتی" هستند. شازده احتجاب در مقایسه با نیازهای اثرگذار، بیشتر از نیازهای کیفیتی بهره برده است که پاسخ به این دسته از نیازها از طریق خود فعالیت و نه پیوند صرف آن با نتایج پایانی ظهور پیدا می‌کند. نیازهای میل جنسی، دنباله‌روی، آسیب‌گریزی، خواری‌طلبی، پرخاشگری و سلطه‌جویی در این دسته قرار می‌گیرند و نیازهایی که در طبقه‌ی نیازهای اثرگذار قرار می‌گیرند به سوی نتایج ملموس جهت داده می‌شوند که نیازهای فهم، خویش‌پنایی و مهرطلبی در شازده را دربرمی‌گیرد.

شازده احتجاب در طبقه بندی جزئی که شامل سه دسته‌ی اولیه، ثانویه، و واکنشی می‌شوند، از نیازهایی بهره جسته که در زمره‌ی نیازهای ثانویه به‌شمار می‌آید و با استفاده از نیازهای این دسته‌بندی، بخش عاطفی شخصیت خویش را ارضا کرده است.

نیازها از نظر فوریتی که رفتار را سوق می‌دهند تفاوت دارند، خصوصیتی که هنری موری آن را غلبه‌ی نیاز (Overcoming need) نامید. برای مثال، اگر نیاز به هوا و آب ارضا نشوند، بر رفتار حاکم شده و بر تمام نیازهای دیگر تقدّم می‌یابد. غلبه‌ی یک نیاز بر دیگری از نظر موری می‌تواند به دلیل عدم ارضای درست آن نیاز باشد. به عقیده‌ی او، اگر یک نیاز به صورت کامل ارضا نشود ممکن است بر شخصیت فرد سلطه پیدا کند و اختیار او را در دست گیرد" (گنجی، ۱۳۹۳: ۲۳۵). در رمان می‌توان شاهد این موضوع بود که نیاز به فهم ابتدا بر شخصیت شازده احتجاب غلبه داشته که دلیل آن می‌تواند عدم توانایی شازده در روند خودشناسی باشد و نیاز به مهرطلبی، نیاز جنسی و تحقیرگریزی در رتبه‌ی بعدی قرار دارد. ریشه‌ی این نیازها را باید در سنت حاکم و فرهنگ جامعه و خاندان شازده احتجاب که می‌توان آنها را در زمره‌ی آلفا پرس قلمداد کرد، جست‌وجو نمود.

۴. نتیجه‌گیری

رمان شازده احتجاب اثر هوشنگ گلشیری، یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های ادبیات روان‌محور در زبان فارسی است که با بهره‌گیری از تکنیک‌های مدرن روایت، بستری مناسب برای تحلیل روان‌شناختی شخصیت‌ها فراهم می‌آورد. گلشیری با استفاده از جریان سیال ذهن، تک‌گویی‌های درونی، و خلق موقعیت‌های پیچیده، به لایه‌های پنهان روان شخصیت‌ها نفوذ می‌کند و امکان بررسی انگیزه‌های ناخودآگاه آن‌ها را فراهم می‌سازد. شخصیت شازده احتجاب، به‌ویژه در تعامل با فخرالنسا، نمونه‌ای بارز از روان‌نژندی،

اضطراب، و گسست روانی است که در قالب رفتارهای نابهنجار و واکنش‌های عاطفی پیچیده نمود می‌یابد. در این میان، نظریه‌ی شخصیت هنری موری، به‌ویژه مفهوم آلفاپرس، چارچوبی مناسب برای تحلیل رفتارهای شازده فراهم می‌کند. بر اساس این نظریه، شخصیت شازده درگیر مجموعه‌ای از نیازهای متناقض و سرکوب‌شده است که تحت تأثیر فشارهای محیطی و اجتماعی، به شکل‌های مختلفی بروز می‌یابند. او در مواجهه با تحولات اجتماعی و فرهنگی، ناتوان از سازگاری است و به انزوای ذهنی و روانی پناه می‌برد. اضطراب‌های او، برخاسته از جایگاه خانوادگی، تجربه‌های تلخ گذشته، و فضای فرهنگی حاکم، به شکل نیازهای تحمیلی و گاه وهمی در ذهن او شکل می‌گیرند. نیاز به فهمیدن، به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین نیازهای روانی شازده، او را به دنیای ذهنی و تخیل سوق می‌دهد؛ اما ذهنیت آشفته و هویت‌پریش او مانع از دستیابی به فهم اصیل و ناب می‌شود. پس از آن، نیاز به مهرطلبی و جلب محبت فخرالنسا، به‌عنوان تلاشی برای کاهش اضطراب و پرهیز از پرخاشگری و ترس از مرگ، در رفتارهای او برجسته می‌شود. این نیازها، به‌صورت زنجیره‌ای، سایر نیازهای روانی مانند سلطه‌جویی، تحقیرگریزی، خویش‌پایی و عمل‌متقابل را فعال می‌کنند که در نهایت به فروپاشی روانی و انفعال شخصیت اصلی منجر می‌شود. بنابراین، می‌توان گفت که گلشیری با خلق شخصیتی چندلایه و پیچیده، و با بهره‌گیری از عناصر ناتورالیستی و روان‌کاوانه، بستری فراهم کرده تا نظریه‌های روان‌شناسی شخصیت، به‌ویژه دیدگاه موری، به‌طور مؤثر در تحلیل رمان به‌کار گرفته شوند. این انطباق، نه‌تنها به فهم بهتر شخصیت شازده احتیاج کمک می‌کند، بلکه نشان‌دهنده‌ی ظرفیت بالای ادبیات داستانی در بازنمایی مفاهیم روان‌شناختی است.

کتاب‌نامه

- الکساندر، فرانتس گابریل. (۱۳۷۷). *مبانی روان‌کاوی*. ترجمه فرید جواهرکلام، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی
- آدلر، آلفرد. (۱۳۷۹). *شناخت طبیعت انسان از دیدگاه روان‌شناسی*. ترجمه‌ی طاهره جواهرساز، جلد اول، رشد
- پروین، لارنس ا. (۱۳۷۳). *روان‌شناسی شخصیت: نظریه و تحقیق*. ترجمه محمدجعفر جوادی و پروین کدیور، چاپ دوم، موسسه خدمات فرهنگی رسا
- حاتمی، جواد (۱۳۸۸). *خویش‌تن: سه فصل درباره‌ی مفهوم شخصیت*. چاپ اول، انتشارات تبلور

تحلیل روان‌شناختی شخصیت اصلی ... (فیروز اسماعیل‌زاده و حمیده سعیدی) ۴۳

خلعتبری، جواد، و همکاران. (۱۳۹۶). مباحث اساسی در روان‌شناسی شخصیت (نظریه‌ها). چاپ چهارم، انتشارات ساد

راس، آلن. (۱۳۸۶). روان‌شناسی شخصیت. ترجمه سیاوش جمال‌فر، چاپ پنجم، نشر روان
روتر، جولیان. (۱۹۷۶). علم النفس الاکلینیک. ترجمه عطیه محمد هئا، چاپ دوم، دارالشروق
ساعتچی، محمود. (۱۳۷۷). نظریه‌پردازان و نظریه‌ها در روان‌شناسی. چاپ اول، سخن
شولتز، دوان، و سیدنی آلن شولتز. (۱۳۷۷). نظریه‌های شخصیت. ترجمه یحیی سیدمحمدی، چاپ اول، انتشارات هما

شیر افکن، علی. (۱۳۹۱). نظریه‌های شخصیت. چاپ دوم، انتشارات پوران پژوهش
عظیمی، سید عیدالعلی، و فرزانه طاهری. (۱۳۸۰). همراه با شازده احتجاب. نشری دیگر
کاپلان، هارملز، و بنیامین ساروک. (۱۳۷۹). خلاصه‌ی روان‌پزشکی: علوم رفتاری، روان‌پزشکی بالینی.
ترجمه نصراله پورافکاری، چاپ اول، انتشارات شهراب
کریمی، یوسف. (۱۳۹۲). روان‌شناسی شخصیت. چاپ هجدهم، انتشارات ویرایش
گلشیری، هوشنگ. (۱۳۹۳). شازده احتجاب. چاپ هشتم، انتشارات نیلوفر
گنجی، حمزه، و مهدی گنجی. (۱۳۹۳). نظریه‌های شخصیت. چاپ دوم، انتشارات ساوالان
وودورث، رابرت اس. (۱۳۴۸). مکتب‌های روان‌شناسی. ترجمه غلامرضا بهرامی و جواد نوربخش، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران

مقاله و پایان نامه

حسن‌لی، کاووس، و زیبا قلاوندی. «بررسی تکنیک‌های روایی در رمان شازده احتجاب». فصلنامه
ادب‌پژوهی، شماره ۷۸، ۱۳۸۸، صص ۷-۲۵

سرمدی، مجید و همکاران. (۱۳۹۳). «بررسی سفر قهرمانی شخصیت در رمان شازده احتجاب با تکیه
بر کهن‌الگوهای بیداری قهرمان درون». مجله ادبیات پارسی معاصر، سال چهارم، شماره ۲، صص
۵۳-۸۲

شجاعی، محمدصادق. (۱۳۸۶). «نظریه‌ی نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با نیازهای مازلو». مطالعات اسلام و روان‌شناسی، شماره ۱، صص ۸۷-۱۱۶

صاعدی، احمدرضا، و فرزانه حاجی قاسمی. (۱۳۹۷). «بررسی جنبه روان‌شناختی شخصیت در "شازده
احتجاب" اثر هوشنگ گلشیری و "ما بقی لکم" اثر غسان کفانی». پژوهش‌های تطبیقی زبان و
ادبیات ملل، شماره ۱۱، صص ۳۷-۵۶

مظفری، سولماز، و زهرا جلوه بورکی. (۱۳۹۹). «خوانش لاکانی شازده احتجاب». دو فصلنامه ادبیات
معاصر ایران، شماره ۳، صص ۵۷-۷۵

۴۴ / ادبیات پارسی معاصر، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

میرمرتضوی، هدیه سادات. (۱۴۰۲). «تحلیل شخصیت خسرو در رمان شازده احتجاب با تکیه بر نظریه‌ی درمان وجودی اروین یالوم». *مطالعات میان‌رشته‌ای هنر و علوم انسانی*، شماره ۱۶، صص ۳۴-۱۱

منابع انگلیسی

- Alexander, Irving E. (1989). *Personology: Method and Content in Personality Assessment and Psychobiography*. Duke University Press.
- Murray, Henry. (1938). *Explorations in Personality*. Oxford University Press.